

Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet - videreføring.

Taktil kommunikasjonsutvikling hos en person med medfødt døvblindhet i tilknytning til bygging av BUA-MI

Kari Schjøll Brede

Del 2:2 2014

Forutsetninger for språk ligger i personene selv og i omgivelsene. Ofte er det omgivelsene som begrenser. Hva har endringer i omgivelsenes kompetanse å si for språkutviklingen hos en ung mann med døvblindhet?

© Eikholt nasjonalt ressurscenter for døvblinde, 2015

Kari Schjøll Brede:

Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet - videreføring

Taktil kommunikasjonsutvikling hos personer med medfødt døvblindhet i tilknytning til bygging av «Bua mi».

Rapport 2:2 Ebok

Omslag ved forlaget

Sideombrekking og layout ved forlaget

Trykk og innbinding ved forlaget

ISBN 978-82-998958-5-9

Henvendelser om denne utgivelsen kan rettes til:

Eikholt

Helen Kellers vei 3

NO-3031 Drammen

Norge

post@eikholt.no

www.eikholt.no

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med åndsverksloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorganisasjon for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning, og kan straffes med bøter eller fengsel.

Forord

Denne rapporten dokumenterer prosjekt del 2:2, og forutsetter kjennskap til prosjektet «Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet – taktil kommunikasjonsutvikling hos personer med medfødt døvblindhet i tilknytningen til bygging av en bu» del 1:2.

Første del av prosjektet, ett år med intervensjon i en bolig uten tilknytning til tegnspråkmiljø, slik situasjonen til Tormod var, viste seg å være i minste laget. (Det er ønske fra familie og verge om at han står fram med navn og bilder). Vi kunne se en endring i personalet når det gjaldt både holdning og språklig praksis, men det var for tidlig å si om innsatsen hadde hatt noen større innvirkning på språkutviklingen til Tormod selv.

Resultatet fra den første prosjektperioden, del 1:2, endte i en prosjektbeskrivelse og en plan om å følge Tormod og hans personal ett år til, for å se om fortsatt intervensjon ville ha en god effekt på hans språkutvikling. Et forlenget prosjekt ville kunne følge ham og en eller to av hans omsorgspersoner i nettverket gjennom enda et år. Det utvidede prosjektet ville fortsette intervensjon og samarbeid, og gi mer tid til å la Tormod få være i et miljø som nå har mer fokus på språk enn noen gang før, og en høyere kompetanse på kroppslige uttrykk, taktilt språk og språkutvikling.

Utgangspunktet er tanken om at forutsetningen for språk ligger i personen selv og i omgivelsene. Ofte er det de sosiale og fysiske omgivelsene som begrenser – og det er de vi kan gjøre noe med for at personen i størst mulig grad kan få utnyttet sitt potensiale. Hva har endringer i omgivelsenes kompetanse å si for språkutviklingen hos en ung mann med døvblindhet?

Takk til alle som har vært involvert i prosjektet, både de som har vært «fast» i prosjektet, og andre som har deltatt underveis. Det er flere personer med døvblindhet og deres lærere / familie / nærpåsoner / assistenter som har vært med på uker og dager med arbeid og samtaler. Det gode samarbeidet, tverrfagligheten, deling av kompetanse og refleksjoner har bidratt til at prosjektet og denne rapporten ble mulig.

Utgangspunktet er tanken om at forutsetningen for språk ligger i personen selv og i omgivelsene. Ofte er det de sosiale og fysiske omgivelsene som begrenser – og det er de vi kan gjøre noe med for at personen i størst mulig grad kan få utnyttet sitt potensiale.

Sammendrag

Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet del 2 følger Tormod og hans team gjennom et år, som er det siste av to år med prosjektarbeid.

Innsatsen fra prosjektet er mer av tegnspråkopplæring, mer av praksis med taktil kommunikasjon og mer av aktiviteter rundt det å bygge et lite hus, BUA-MI, med fokus på helhetlig og taktil tilgang til arbeid og aktiviteter.

Samtidig er det blitt mer fokus på forutsetninger både hos personalet og i Tormod selv. Det som kommer tydelig frem er at med de utfordringene Tormod har med døvblindheten og CHARGE syndrom, er det ekstra viktig at ikke hans omgivelser gir ham ytterligere begrensninger. Slike begrensninger kan være uheldige holdninger, liten tiltro til potensialet og manglende kompetanse. Teamet til Tormod har vist en unik tiltro til hva han kan, og bevissthet om at de selv må bli bedre for å forstå ham og bli bedre til å støtte hans språklige utvikling og forståelse av verden.

Gjennom hele prosjektet har det vært fokus på hevingen av personalets kompetanse i taktil kommunikasjon. Opplæring og øvelser har vært satt i sammenheng med bygging av BUA-MI. Byggingen har blitt en møteplass for flere personer med medfødt døvblindhet og deres personal og familie. En slik møteplass virker inspirerende og utviklende, når det inviterer til at flere fagpersoner er med i deltakelse og gode diskusjoner. Det er viktig med flere perspektiver, blant annet for å medvirke til utvikling av god taktil språklig praksis for personer med medfødt døvblindhet. Dette er et fagfelt med kort fartstid, og den gode arenaen har vist hvor viktig det er med et tverrfaglig samarbeid. Det gir opphav til kompetanse, men også mulighet for å spre kompetansen videre der den trengs.

Erfaring fra dette prosjektet kan ha en overføringsverdi til andre boliger. Erfaringene viser hvor sårbare personer med døvblindhet er i forhold til omgivelsenes kompetanse, og forhåpentlig føre til en mer aktiv tilværelse for flere voksne personer med medfødt døvblindhet.

Innholdsfortegnelse

Forord	3
.....	4
Sammendrag	4
1. Bakgrunn for prosjektene	7
Samarbeid	7
2. Mål	8
Målgrupper	8
<i>Tormod</i>	8
<i>De ansatte i bolig</i>	8
<i>Pårørende og nettverk, fagmiljø, og andre tilstøtende fagmiljøer</i>	8
Finansiering og budsjett.....	9
3. Prosjektgjennomføring og metode	9
Praktisk gjennomføring.....	9
<i>Arbeidsmetoder</i>	9
<i>Meningsfull aktivitet</i>	10
<i>Prosjektplan</i>	10
Spørreskjema og intervju	10
Opplæring i språk	11
Språkopplæring	11
<i>Formelle planlagte kurs</i>	11
<i>Opplæring i praksis underveis i prosjektukene</i>	12
<i>Tegn på plakater</i>	12
<i>Prosjektsamarbeid</i>	12
<i>Samarbeid med fagfeltet – nasjonalt, nordisk, internasjonalt</i>	12
4. Resultat og resultatvurdering	13
Funn i prosjektet	14
<i>Aktivitet</i>	14
<i>Betydningen av aktivitet</i>	15
<i>Helhetlig – forståelig i taktil modalitet</i>	16
<i>Kjent – nytt</i>	17
Partnerkompetanse	17
<i>Kurs og opplæring i tegn og taktile tegn</i>	18
<i>Relasjoner</i>	19
<i>Inspirerende og smittsom partner</i>	22
<i>Autentisitet</i>	22
<i>Hensyn til CHARGE syndrom</i>	23
Utvikling av språklig praksis	23
<i>Holdningsendring</i>	26
Spørreundersøkelsen og intervjuer	27
Oppsummering fra undersøkelsen	27
<i>Om tegn og tegnspråk</i>	27
<i>Om egen praksis</i>	27
Generell diskusjon og historier	28
<i>"Kurs-rus"</i>	28
<i>Kunnskapsoverføring</i>	29

<i>Flerpartskontekster</i>	30
<i>To små historier</i>	30
5. Verdi og betydning	32
6. Oppsummering og veien videre	34
<i>Veien videre</i>	35
Litteratur	36

1. Bakgrunn for prosjektene

Dette prosjektet er en direkte videreføring av prosjektets del 1:2. Bakgrunn for prosjektene kan leses i rapporten «Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet – taktil kommunikasjonsutvikling hos personer med medfødt døvblindhet i tilknytningen til bygging av en bu» del 1:2.

Bygging av et lite hus, BUA-MI, var blitt den fysiske tilrettelagte rammen, som var lite nok til å være sansemessig overskuelig og stort nok til å gi rom for dialoger og språkutvikling. Ideen viste seg å være god. Både personene med døvblindhet og deres lærere/personal utviklet seg i prosjektet der ressurser i form av ulike kunnskaper, forskjellige forutsetninger, ulike perspektiver, taktil nysgjerrighet og teori om taktil språklighet fikk mulighet til å forenes. Neste prosjekt-år ville fortsette etter samme mal.

Teamet rundt Tormod uttrykte selv ønske om at kompetansen burde heves ytterligere – for at han skal kunne ha sansemessig tilgang på et språk han selv kan uttrykke seg på. Personalet trengte mer øvelse i å avlese de gester, tegn og uttrykk Tormod har, og kunnskap for å tro på hans kompetanse. De mente å se en utvikling i Tormod sitt ekspressive språk gjennom det første året, men var usikre på om det var de selv som var blitt bedre partnere og dermed så mer av hans ekspressivitet. Med mer innsats og kunnskapsheving hos hans personal over tid, vil det være mulig å støtte hans språkutvikling ytterligere. Det er ressurskrevende både av tid og penger, men effekten av dette satsningsområdet vil kunne vise hvor mye som må investeres i samtalepartnerne for å kunne gi Tormod de samme muligheter som andre for å kunne ta ut sitt potensial.

Koordineringsenheten for døvblinde ved OUS støttet en fortsettelse av prosjektet, og Eikholt ønsket å stå som eier av videre prosjekt, med direktør Roar Meland som prosjektansvarlig. Kari Schjøll Brede fortsatte som prosjektleder, med fagpersoner på Eikholt som gode støttespillere. Styringsgruppen besto av direktør Roar Meland og fagsjef Guro Lillehaug på Eikholt, og leder for Koordineringsenheten Solveig Ervik. Etter omorganiseringen av Nasjonalt kompetansetjeneste for døvblinde har Trine Seljeseth, UNN, overtatt etter Solveig Ervik.

Referansegruppen har hatt kontaktpunkter og diskusjoner på e-post og har bestått av Brukerrepresentant fra FNDB, Torill Gullvik, seniorkonsulent Annika Johannessen, Statped Vest, Marianne Disch, faglig koordinator, medfødt døvblindhet av Videnscenter for handicap og socialpsykiatri, Danmark, Flemming Ask Larsen, ph.d-stipendiat ved Institut for Psykologi, Københavns Universitet og Eli Raanes, Førstemanuensis, HiST.

Samarbeid

Det tverrfaglige samarbeidet med bolig, voksenopplæring, PP-tjenester og Skådalen skole for døvblinde fortsatte. Regionsenteret for døvblinde, Statped sørøst (Tidligere Skådalen) og deres prosjekt "Døvblindfødtes vei inn i språket" fortsatte parallelt, noe som bidro til språklige refleksjoner og en faglig styrke i begge prosjekter.

2. Mål

Hovedmålet for denne delen av prosjektet har vært å «beskrive kjennetegn ved kommunikasjonen mellom en person med medfødt døvblindhet og hans partnere når partners kommunikasjonskompetanse øker.»

Delmål har vært:

1. Tormod skal få en kognitiv og språklig utvikling gjennom arbeidsprosessene. Det fokuseres særlig på å øke hans ekspressive uttrykk.
2. Personalet skal fortsette å øke sin **taktile** kommunikasjons- og tegnspråkskompetanse.
3. Skriftlig rapport med resultater og diskusjoner fra prosjektet.
4. Overføringsverdi. Kunnskapsspredning til ressursgruppe for taktil språklighet, fagmiljø, pårørende, boliger for døvblinde og andre relevante grupper.

Målgrupper

Prosjektet dette året har hatt fokus på Tormod og hans lærer / personal. Per (Fiktivt navn på den andre deltakeren med døvblindhet) og hans team satt så stor pris på denne formen for aktivitet og opplæring, at de har fortsatt sin deltakelse i prosjektet i regi av skolen de er knyttet til, og har deltatt som før. I tillegg deltok en 20 år gammel dansk mann med døvblindhet, Ole (fiktivt navn) og hans foreldre på en av prosjektukene.

Tormod

Tormod var med på første del av prosjektet, som dokumenterte noen endringer gjennom det første året. Dokumentasjonen viste at utviklingen trenger å stabiliseres og økes fremdeles, fordi *det fortsatt er et gap mellom den kognitive kapasitet og det han kan uttrykke*. Han er en ung mann på 25 år ved prosjektets oppstart. Tormod har CHARGE, med blindhet og hørselshemming. Han er døv på det venstre øret, men har noe hørsel på det høyre. Gester og tegn er hans primære uttrykksform. Han bor i en kommunal bolig, med kun ham som beboer, og med personal hvor flere har fulgt ham gjennom mange år. Tormod har familie tett innpå og bor i tilknytning til familiegården og et turistsenter som er familiedrevet. Han har tidligere erfaringer og gode forutsetninger for fysisk aktivitet og nye utfordringer. Dokumentasjon viser at han har stor forståelse av den verden han lever i, og at han under gode betingelser kan uttrykke seg med gester og tegn og gjennom kompliserte kommunikative handlinger.

De ansatte i bolig

Tormod har et team på sju ansatte i boligen i Engerdal kommune. Dette oppfølgingsprosjektet vil følge en ansatt, Marie, sammen med Tormod, for å se på deres utvikling sammen. Samtidig skal hele personalet kurses og være med i prosjektets innsatser.

Boligen har et stabilt personal med forholdsvis få ansatte. Men også her er det selvfølgelig utskiftninger av personal. Nytt personal krever en solid innsats av kunnskapsoverføring fra boligleder og andre ansatte, og kursing i taktil kommunikasjonsutvikling og tegnspråkkompetanse.

Pårørende og nettverk, fagmiljø, og andre tilstøtende fagmiljøer

Flere erfaringer og eksempler fra Tormod vil føre til kompetanseheving hos nettverk og familie. Det vil være overføringsverdi til gruppen personer med medfødt døvblindhet og deres partnere gjennom presentasjoner og deling av erfaringer i fagmiljøet. Videre vil

resultatene kunne inngå i helheten av erfaringer fra de andre prosjekter som inngår i arbeidet med **taktil språklighet** i Norge og i Norden. Erfaringer fra prosjekter med personer med medfødt døvblindhet vil også kunne ha overføringsverdi til andre grupper av personer med funksjonshinder som har utfordringer med språkutvikling.

Finansiering og budsjett

Prosjektet er finansiert av midler fra Koordineringsenheten for døvblinde. Budsjettet skulle dekke prosjektleder i 30% stilling, samt reise, materiell og faglig veiledning. Kostnadene rundt selve byggingen, materialer og lignende er finansiert av Tormod selv. Engerdal kommune har finansiert snekkerens arbeid. I boligen har stor fleksibilitet og egeninnsats fra ansatte og boligleder gjort prosjektarbeidet mulig.

3. Prosjektgjennomføring og metode

Prosjektgjennomføring og arbeidsmetoder er beskrevet i "Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet", Brede, K.S. Eikholt (Del 1:2, 2013) og kan leses i sin helhet der. Her er en kort presentasjon:

Praktisk gjennomføring

Rammen for hele prosjektet har vært byggingen av et ordentlig lite hus, BUA-MI, som er bygget og satt på en tomt ute i skogen. Bua er liten nok til at den kan oppfattes taktilt, og stor nok til at den får en praktisk nytte.

I det siste årets prosjekt har det vært gjennomført 5 kurs-uker, hvorav en er gjennomført i samarbeid med DbI Outdoor activity Network i Skottland, og 4 i Sømådalen. Ukene har inneholdt kurs i taktilt tegnspråk for personalet, møter med PP-tjeneste og personalet, felles videomøter med Statped sørøst og sist men ikke minst praktisk kursing i forbindelse med språk på aktiviteter, både i BUA-MI-arbeid og i daglige gjøremål. I flere av ukene har det vært samarbeid med andre gjestende døvblinde, som har vært invitert inn sammen med sine nærpersoner.

Gjennom prosjektperioden har teori og praktisk arbeid gått hånd-i-hånd. Hver morgen i prosjektukene har startet med en diskusjon om dagens arbeid og hvordan arbeidet kan føles og beskrives fra et taktilt perspektiv. De kroppslige arbeidsoppgavene og opplevelsene har vært gjennomtenkt og diskutert i forkant, og forsøkt satt ut i praksis i arbeidssituasjonene. Personene med døvblindhet har vært med på forberedelsene og både kjent på og erfart de ansattes utprøving og diskusjoner med hverandre, samtidig som de selv best mulig har blitt forberedt på dagens aktiviteter, også aktiviteter de ikke hadde kjennskap til i forkant.

Arbeidsmetoder

Erfaringen fra den praktiske gjennomføringen ble fort som en ramme, eller en metode, for videre gjennomførte uker og videre arbeid. Hovedfokuset gjennom prosjektet har vært å få en best mulig *helhetlig* forståelse av opplevelser og oppgaver, som innebærer at det må være **sansemessig tilgjengelig**. Samtidig må det settes språk på opplevelsene, et språk som også må være sansemessig tilgjengelig. Med språk menes her både gester, ord og taktile tegn som oppstår mellom deltakerne underveis. Arbeidet har vært i sakte tempo, med **tid** til å sette språk på. Vekslingen mellom å **snakke om** og å **gjøre** arbeidet har vært viktig. Også forberedelser har vært viktig – med erfaring i å snakke om noe som skal komme men som vi ennå ikke vet hva er.

For å få til en kontinuitet mellom prosjektperiodene måtte det velges en ansvarlig blant personalet, som skulle være i kontakt med prosjektleder for å følge opp med «ukens tegn» etc i boligen.

Meningsfull aktivitet

Prosjektets tittel «Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet» krever også en refleksjon om hva som er meningsfull aktivitet for mennesker generelt og for personer med medfødt døvblindhet spesielt. Teori fra Activity Theory, Yrjö Engeström (1996) og Sense of coherence, Antonovsky (2000) er brukt i denne sammenheng, se rapport Del 1:2 side 9.

Prosjektplan

Prosjektet Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet del 2 var beskrevet slik: «Prosjektet vil ha fokus på kjennetegn ved personen med døvblindhet, partneren og relasjonen dem imellom – når god utvikling av taktil språklighet finner sted.

Prosjektet vil inneholde en kontinuerlig prosess av:

1. kurs / opplæring av personalet.
2. bruk av taktile gester og tegn i aktivitetene – god taktil språklig praksis.
3. ansvarliggjøring av personal og kontinuitet mellom praksisperiodene, gjennom «Ukens tegn» og «Ukens gest» og «Huskeregul for taktil praksis».
4. Notater og beskrivelser av kjente kjennetegn og kjennetegn som observeres under det pågående prosjektet, og ved analyse av videoopptak

Videoopptak, bilder og observasjoner underveis var hjelpemidler som grunnlag for intern kursing, diskusjoner, videre utvikling samt presentasjoner.

Spørreskjema til ansatte om oppfattelse av egen kommunikasjonskompetanse tar utgangspunkt i målingene fra forrige prosjektperiode, juni 2012. De siste målinger ble foretatt juni 2013, med personlige intervjuer i tillegg.

Milepælplanen (Se vedlegg 1) for prosjektet er fulgt med noen få unntak:

- Prosjektleder ble med teamet og personen med døvblindhet til DbI Outdoor Activity Network i Skottland uke 38 2012, som observatør, men hadde også ansvar for deler av faglige presentasjoner der, med presentasjoner av arbeidet med BUA-MI.
- Det ble arrangert en ekstra prosjektuke i uke 7 2013, i samarbeid rundt en ung mann med døvblindhet fra København, "Ole", og hans familie.
- Styringsgruppemøtet i september 2013 ble utsatt og ble gjennomført i juni 2014.
- Prosjektrapporten var planlagt skrevet i august 2013, men er ikke ferdig før januar 2015.

Spørreskjema og intervju

Det ble gjennomført en ny runde med spørreundersøkelse etter siste prosjektdel.

Spørreskjemaene var identiske med de som ble brukt i prosjektets første del.

Informantene var de ansatte rundt personen med døvblindhet, syv ansatte i boligen i Engerdal.

Intervju i denne prosjektperioden ble gjennomført med boligleder og den ansatte som skulle følge Tormod tett gjennom året.

Formålet med undersøkelse og intervju var å kartlegge kompetansen og holdningene til personene i nettverket, og for om mulig å kunne måle en endring i løpet av

prosjektperioden. I tillegg var det tenkt at de spørsmålene som ble stilt, ville være med på å bevisstgjøre deltakerne om sin egen praksis.

Opplæring i språk

Menneskerettighetene fastslår at alle mennesker har rett til et språk. FNs konvensjon om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne utdyper dette videre med å definere hva kommunikasjon og språk er: *"Kommunikasjon" omfatter blant annet: språk, teksting, punktskrift, taktil kommunikasjon, storskrift, (...). "Språk" omfatter: talespråk og tegnspråk og andre former for ikke-verbal kommunikasjon.*

Det er et godt utgangspunkt når prosjektet har vært basert på et dialogisk perspektiv (Linell 2001) med en bred definisjon av *språk*. Vi bruker samme definisjon som Raanes (2006:72) har hentet fra Taylor (2002), fra kognitiv lingvistik: *"A language, namely, is understood as a set of resources that are available to language users for the symbolization of thought, and for the communication of these symbolizations. Acquiring a language consist in building up the repertoire of resources, through actual encounters with usage event. Using a language consists in selectively activating these resources, in accordance with the task in hand."* Buelund Selling (2013) peker også på hva dette innebærer, som "gester på vei mot tegn" - og "om utveksling av tanker, idéer, følelser og opplevelser mv. ved hjelp av føle- og berøringssansen".

Språkopplæring

Fokus fra prosjektleder har hele tiden vært på språk og språkets tilgjengelighet. For Tormod er sansbart språk en kombinasjon av tegn i den taktile modalitet og tale. En forutsetning har vært at aktivitetene og *opplevelsene* av dem skal være mulig å oppfatte så helhetlig taktilt som mulig. Opplæringen har vært delt i to:

Formelle planlagte kurs

Planlagt formell opplæring er satt inn i figur 1. Her er undervisningstiden for begge deler av prosjektet tatt med. Det er tid som er brukt til direkte opplæring til ansatte underveis, mest kurskvelder i gruppe, men også eneundervisning av nye medarbeidere.

Deltakere:	Timer 1. halvår (høst 2011)	Timer 2. halvår (vår 2012)	Timer 1. halvår (høst 2012)	Timer 2. halvår (vår 2013)
Pedagog 1 (boligleder)	9	8	4	10
Sommervikar 1	3		2	
Ansatt bolig 1	6,5	9	8,5	8
Ansatt bolig 2	3,5	5	4	8
Ansatt bolig 3	4,5	3,5	5,5	10
Ansatt bolig 4	10,5	10	7	10
Ansatt bolig 5	4,5	7	2	
Ansatt bolig 6	3	4	4	
Ansatt Vikar 1				4
Familie mor	3,5		4	6
Familie far				2
Sommervikar 2		10		

Figur 1 Kurs- og opplæringstimer for hver enkelt deltaker

Tema på kurskveldene har vært:

- Hverdagstegn
- Tegn i forbindelse med prosjektarbeidet
- Taktilisering av tegn
- Gester og tegn Tormod bruker
- Spontane uttrykk hos T, arbeidet med gjennom videoanalyser
- Haptisk kommunikasjon
- CHARGE, sanseintegrasjon og praktisk konsekvens for Tormod i språk.

Diskusjoner og spørsmål vedrørende kommunikasjon i praksis har vært tilstede hele tiden parallelt med arbeidet i BUA-MI og andre aktiviteter i prosjektet. Dette kan ikke måles i timer fordi det har vært en integrert del gjennom alle kursukene, men det har vært en meget viktig del av opplæringen.

Opplæring i praksis underveis i prosjektukene

Figur 2 Taktile øvelser

Ansatte fikk selv kjenne på hvordan verden kjennes ut fra et taktilt perspektiv, altså hvordan verden oppleves med bind for øynene, i en taktil modalitet. De fikk lære tegn og øve og praktisert taktile tegn mens de jobbet. De fikk praksis i å snakke om det som skjedde både FØR, UNDER og ETTER hendelsene. Denne praktiske undervisningen skjedde fortløpende i praksisukene og er ikke målt i tid.

Tegn på plakater

De ansatte ønsket å lære mer hverdagstegn enn bare gjennom kurs i prosjektperioden, og metoder ble diskutert. Det måtte være lett gjennomførbart, og tilgjengelig for alle. To av de ansatte satte selv en ide ut i verden: Plakater av tegn kunne skrives ut og lamineres av prosjektleder, og henges opp i boligen.

Prosjektsamarbeid

Det har vært et betydelig samarbeid mellom Regionsenter for døvblinde Statped sørøst, (tidl. Skådalen) og Eikholt i prosjektet, så lenge begge prosjektene varte. Det har vært mulig å samarbeide om innhenting av empiri, og har gitt mulighet til å gjennomgå praksis og erfaringsutveksling underveis gjennom veiledning og diskusjoner i fokusgrupper ledet av Statped.

Samarbeid med fagfeltet – nasjonalt, nordisk, internasjonalt.

Gjennom prosjektperioden har kontakten med Ressursgruppe for taktil språklighet vært en kilde til kunnskap og inspirasjon. Utvekslingen av erfaring og planer og felles bruk av resultater når prosjektene blir ferdigstilt gir godt samarbeidsklima i feltet. Erfaringer fra prosjektet er delt på internasjonale, nordiske og norske seminarer.

4. Resultat og resultatvurdering

I alle samfunn i hele verden har mennesker utviklet sitt språk eller sin dialekt av språk. Ulike orale språk og tegnspråk får utvikle seg – fellesnevneren er at mennesker er en rase som naturlig ønsker å kommunisere med hverandre. Med det som utgangspunkt kan man spørre hvordan mennesker med medfødt døvblindhet utfører denne naturlige menneskelige måten å være sammen med andre på.

Mange foreldre til døvblinde barn vil si at de opplever at barnet kommuniserer med dem, at barnet skjønner så mye, og at de kan snakke sammen, selv om de gjør det på sin helt spesielle måte. Det er denne måten som må fremheves og ikke undertrykkes som "ikke språklig". Menneskene er språklige i utgangspunktet. Har vi ikke tilgang til et kulturelt språk som norsk eller norsk tegnspråk eller et annet av de tusenvis av andre språk i verden, bruker mange intuisjon og kreativitet i viljen til å forstå hverandre.

På den måten utvikles lokale, familiære språk som bare en liten kultur skjønner. Når det gjelder døvblinde barn og familiene deres, føler nok mange at de trenger hjelp til å utvikle dette språket. Det å finne opp et eget språk som skal være nyansert og utviklende blir en stor oppgave både for barn og foreldre. De kommer ofte ikke så langt som vi ser at barnet har kapasitet til.

Vi vet at noen barn og voksne med medfødt døvblindhet har utviklet et taktilt tegnspråk som blir funksjonelt og nyansert og kan brukes til å uttrykke både abstrakte tanker og følelser, blant annet Santery i Finland og Emil i Danmark (Souriau, J., Rødbroe, I., Janssen, M. 2007-2010) og bl.a. norske «Ole» (Endresen, Å.A., Rieber-Mohn, B., Johannessen A. M., 2015). Dette språket er ikke likt for hver person, fordi de har forskjellige forutsetninger, forskjellige grader av syns- og hørselshemming, og ofte andre hinder. Men mange av elementene og prinsippene er de samme, og kan gi barna muligheten til å ta ut mer av sitt potensiale som kommuniserende individer. For døvblinde er taktilsansen den sikreste måten å få tilgang til verden og til et språk. Når synet og hørselen ikke er til å stole på, kan det som oppfattes gjennom den taktile sansen støtte eller være det bærende for de andre sanseinntrykkene.

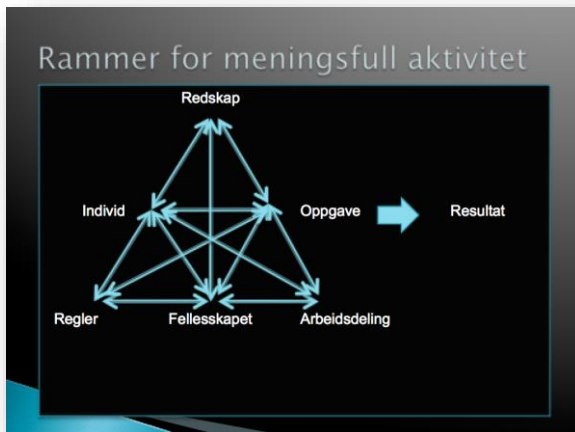

Men det første som må skje, er at samfunnet og vi som er i det: foreldre, nærpåersoner og fagfolk, lærer å se på det barnet selv produserer av språklige elementer som språk. Barnet tenker og uttrykker seg ut fra hva det har opplevd – inntrykk fra omverdenen. Per Nyling (2003) skrev om inntrykk som blir til avtrykk som kommer til uttrykk – uttrykk for en tanke. Denne tanken må vi som gode partnere ta på alvor og greie å fange opp. Hvis vi gir uttrykket verdi som et begynnende språk, og kaster oss inn i dialoger med barnet rundt dette uttrykket, har vi allerede en god start. Vi beveger oss inn til barnet og gjør de opplevelsene det har til noe stort og viktig. Det er faktisk mye viktigere enn å prøve å formidle den store verden inn til barnet. Vi må begynne innerst, der barnet er, og finne veien videre utover i barnets tempo. For døvblinde barn er veien lang og kan ta mange, mange år – men den veien er veldig spennende og innholdsrik.

Funn i prosjektet

Denne tankegangen har lagt føringer for hvordan BUA-MI skulle være en ramme for taktile opplevelser og språkutvikling. Språkutviklingen skulle skje i meningsfull aktivitet, i samhandling mellom personen med døvblindhet og hans samtalepartnere,

der ingenting var bestemt på forhånd. Det var aktivitetene og den taktile tilgangen som skulle lede alle fremover, med diskusjoner og deling av erfaringer underveis. Det hele ble planlagt etter "sunn fornuft", men underveis ble det nødvendig å finne litteratur som kunne forklare rammene og hvilke mekanismer som påvirket forløpet.

Figur 3 Engestrøms modell: Aktivitetsteori

Aktivitet

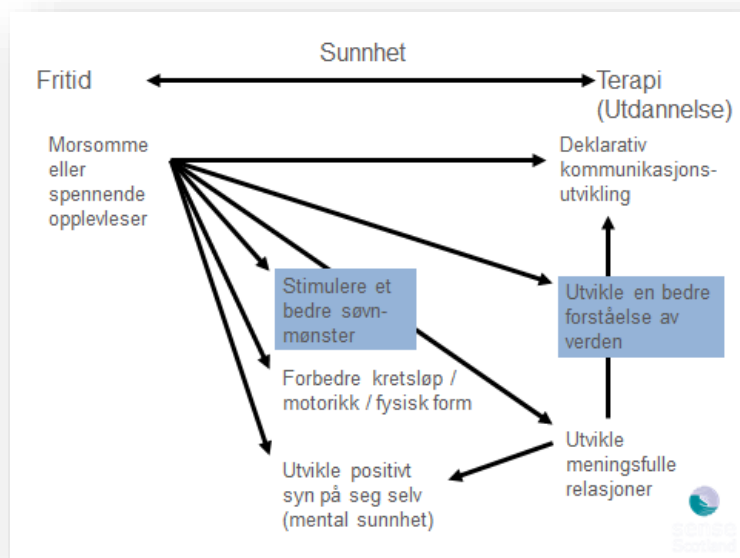
Engstrøms Aktivitetsteori (se figur 3), forklarer med en nyttig modell hvordan en rekke faktorer virker sammen og påvirker en aktivitet. For å oppnå et resultat er det nødvendig å "produsere" noe (f.eks opplevelser, kunnskaper og fysiske produkter).

Menneskelig aktivitet er mediert av gjenstander, redskap, som kan være verktøy som blir brukt, dokumenter, oppskrifter, eller rett og slett tilgjengelig hjelp. At noe er mediert innebærer at all menneskelig handling sees i sammenheng med historiske og kulturelt utviklede "redskaper". Aktivitet er også formidlet av et fellesskap. Samfunnet pålegger regler som påvirker aktiviteten. Individet fungerer som en del av samfunnet for å oppnå noe. En aktivitet trenger også normalt en arbeidsfordeling. På den måten får alle en sammenheng og trenger hverandre. Teorien innebærer også den "sosiale mediering" med individuelle læreprosesser, som for eksempel interaksjon, tilbakemelding, personlig og situasjonstilpasset. Den er lærende på den måten at den forklarer, reflekterer og foreslår løsninger i stedet for å presentere riktige svar og å korrigere feil. Sosial mediering som deltakende kunnskapskonstruksjon betyr at vekten blir lagt på det sosiale og kulturelle fellesskapet, og altså ikke ensidig på individet. (Dysthe 2001)

Så er det ikke sagt at dette har vært en lett prosess som har gått etter intensjonene hele tiden. Forberedelser med øving av tegn, refleksjoner av hvordan de visuelle tegnene kjennes taktilt og hvordan de taktile sporene fører til nye tegn har vært den delen vi har

hatt kontroll over. Men i praksis i arbeidet videre, har det blitt mange "feilgrep", mistede situasjoner og ubesvarte spørsmål. Det har vi sett på videoklipp fra perioden, og det har vi observert og erfart på kroppen. Men i alt det ukontrollerbare har det også skjedd noe etter intensjonen. Det har blitt gode situasjoner vi sammen har vokst på. Det har blitt opplevelser, latter og fysiske og sosiale opplevelser som har gjort godt for kropp og sjel og som har gitt tanker, språk og utvikling et spark i riktig retning. Det har også skjedd positive ting vi ikke forutså, som utvikling av viktige relasjoner både mellom ulike personer, og mellom personer og kultur. For eksempel har kontakten mellom deltakerne med døvblindhet vært viktigere enn vi hadde forutsett. Den andres tilstedeværelse har vært viktig, og den kulturen de har skapt sammen på stedet, er blitt viktige for dem. På flere videoklipp fra prosjektet beskriver Per situasjoner som har vært betydningsfulle for ham, og ut fra det han forteller og reflekterer kan vi tolke det slik at han har selv vært med på å skape noe sammen med andre, og det er noe han ønsker å komme tilbake til.

Betydningen av aktivitet

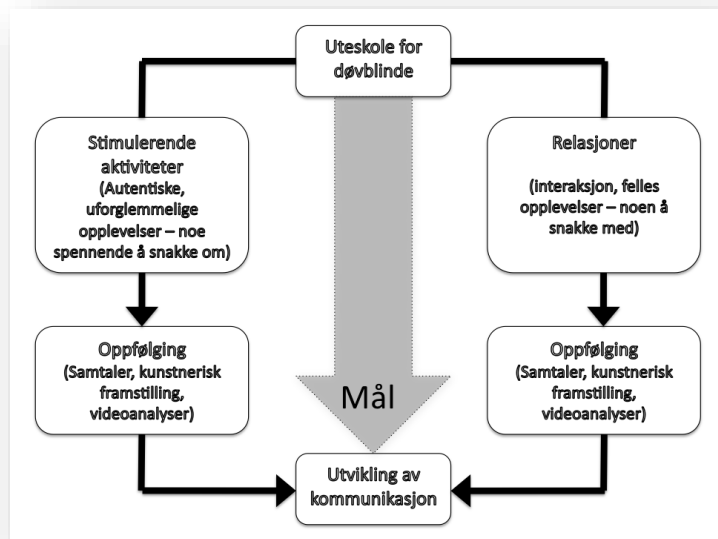

Figur 4 Vifte som viser effekt av fysisk aktivitet

Joe Gibsons PhD (2005) beskriver et helhetlig bilde av hva spennende meningsfulle fritidsaktiviteter, gjerne utendørs, gjør med oss som mennsker, noe han også fant gjaldt for de personene med døvblindhet han arbeidet med i "Climbing to communicate: An investigation into the experiences of congenitally deafblind adults who have participated in outdoor

education." Gibsons forskning gir innblikk i hvor viktig fysisk aktivitet er i et helhetlig perspektiv, aktivitet påvirker helse på en positiv måte. Samtidig gir fysisk aktivitet opplevelser som er nøkkelfaktor for noe å snakke om, se figur 4.

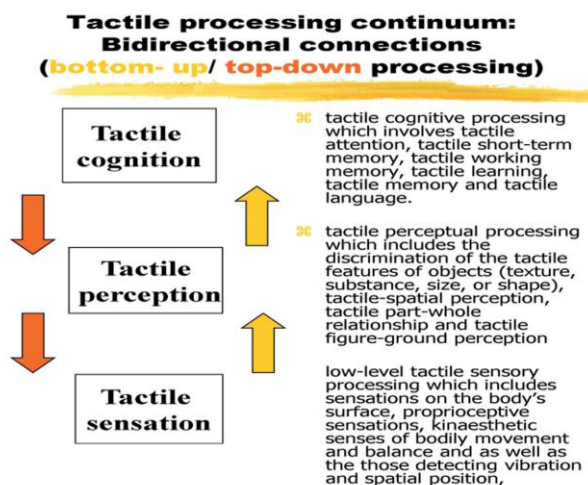
Figur 5 Fysisk aktivitet som nøkkelfaktor til språk

Gibson (2005) beskriver utendørs aktiviteter som fysisk, taktil og sensorisk opplevelse. Dette er grunnlaget for å skape historier å huske. Den fysiske aktiviteten er avhengig av noen flere komponenter for å bli meningsfull – sosial relasjon til en eller flere partnere og aktiviteten må trigge en interesse for å være verdt å samtale om etterpå. (Se Figur 5)

Helhetlig – forståelig i taktil modalitet

Antonovskys teori om Sense of coherence, beskriver en flow mellom forståelighet, håndterbarhet og meningsfullhet. (Antonovsky 2000). *Forståelighet* er den kognitive komponenten i sense of coherence. : Når omverdenen er forståelig, ordnet, sammenhengende, strukturert og det gis tydelig informasjon i motsetning til støy, kaos, uorden, tilfeldig og uforklarlig. *Håndterbarhet* betyr at det står ressurser til ens rådighet. Det kan være både menneskelige ressurser, og at tilretteleggingen er god. *Meningsfullhet* er motivasjonskomponenten i sense of coherence.

For å gjøre det forståelig, må det være sammenhengende, helhetlig og mulig å sanse. Hvordan kan man gjøre verden sammenhengende for personer med medfødt døvblindhet? Hvordan er partneren tilstede i den verden de sanser? Hvordan kan man være en som gjør det mulig å gjøre verden håndterbar, slik at man kan få opplevelsen av å mestre? Denne gruppen er særlig sårbar, og en av de store utfordringene er nettopp disse elementene. Jude Nicholas (2010) skriver om dette i *From active touch to tactile communication – what's tactile cognition got to do with it?* Berøringsansen gir en rik informasjon om verden rundt oss. Berøringsansen utgjør ikke en mer "primitiv" sensorisk modalitet sammenlignet med syn og hørsel. Den menneskelige følesansen er et aktivt, informativt og nyttig perseptuelt system. Den er også vår mest sosial sans, fordi det vanligvis innebærer en interaksjon med en annen person. Berøringsansen er en ofte oversett kommunikasjonskanal, skriver Nicholas.

Figur 6 Toveis utveksling av informasjon mellom taktill følelse, sansing og kognisjon (Nicholas 2010)

Den taktile infomasjonsbehandling i hjernen går ved hjelp av proprioepsjon, kinestetisk og vestibulærsans til et høyt nivå med taktil kognitiv behandling som innebærer taktil oppmerksomhet, taktil korttidshukommelse, taktil arbeidshukommelse, taktil læring, taktil hukommelse og taktilt språk, se Figur 6 (Nicholas 2010).

For å kunne fokusere på detaljer, har det vært viktig å sette detaljene i en taktil sansbar sammenheng i prosjektet BUA-MI. Prosjektet har hele tiden forsøkt å ta stegene i alle aktiviteter og arbeidsoperasjoner smått og rolig og med god tid. Det har ikke vært om å gjøre å bli ferdig raskt og effektivt, slik man ofte ellers i samfunnet arbeider. Vi har skapt en kultur eller et eget "samfunn" der ikke bare de fysiske omstendighetene har vært tilpasset, men også det mentale rommet, med god tid som en viktig faktor. Når snekker eller praktikere har sagt at vi må slå i disse spikrene før lunsj, har prosjektleder sagt at vi må kjenne på, utforske og snakke mye om materialene, bevegelsene, opplevelsene før lunsj, antall spiker er uvesentlig. Så har bygging og andre aktiviteter tatt lang tid, men det har vært påkrevet for å ha rett fokus. Vi har ofte begynt prosesser om igjen istedenfor å starte der vi slapp sist. Gjentakelser og forståelse av sammenheng og gjenkjennbarhet har vært viktig. Eksempel på dette er at vi har startet hver eneste prosjektuke med å felle et tre. Vi har kjent på stamme og kvister, kjent lukten av treet, og kjent forandringen fra tre til ved og planke, før vi har jobbet videre med planker og materialer i bua.

Da BUA endelig kom opp og sto på tomten sin, har vi beveget oss dit på forskjellige måter, for å få inn i kroppen hvor den ligger. Deltakerne har gått til fots, padlet, kjørt bil, og gått på ski, etter at vi i forkant har vært samlet på samme sted som vi har startet hver eneste prosjektuke, hver eneste prosjektdag, snakket om hva vi skal, hvor vi skal og hvordan vi skal komme oss dit.

Kjent – nytt

Når prosessen har gått sakte, og startet på omtrent samme måte hver gang, har det gitt kjente rammer å sette opplevelsen inn i. Hver gang har likevel blitt litt annerledes, fordi situasjonen, deltakerne, vær og vind og andre elementer har variert. Hver gang har det også vært noe nytt med bua. En gang ble det satt opp en utedo. En gang ryddet vi skogen rundt bua. En gang satte vi inn ovn i bua, en annen gang ble bua innredet med en seng og et bord. Det er en god pedagogisk praksis å tilføre et nytt element i det kjente. Det kjente utgjør en trygg ramme man har oversikt over, og man er mottakelig for nye inntrykk. Når de nye inntrykkene passer sammen med og utvider kjente begreper og kontekster, utvider erfaringen og verdenen seg på en forståelig måte. Engströms aktivitetsteori beskriver dette også godt. Når man har fått en erfaring i denne måten dette samfunnet gjør noe, kan erfaringen brukes i en ny kontekst, og kan gjøre andre steder og aktiviteter lettere å forstå på bakgrunn av den erfaringen man har med seg. Jo flere kjente og forståelige situasjoner og erfaringer et menneske har med seg, jo lettere er det å komme i møte med nye situasjoner og opplevelser senere.

Partnerkompetanse

Prosjektet har i tillegg til det praktiske arbeidet inneholdt timer og møter kun med kursing av ansatte. Det er lagt vekt på at de ansatte skal ha eierskap til endring og nye tanker.

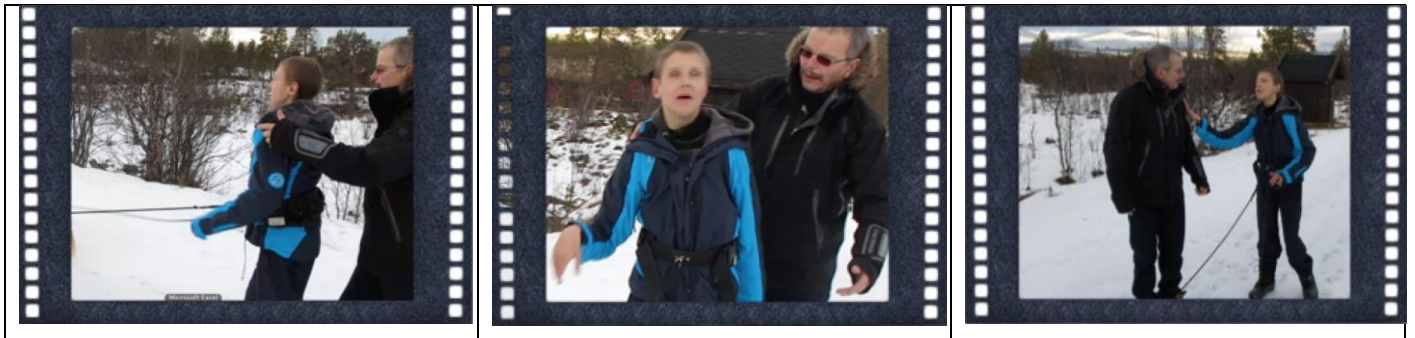
Kurs og opplæring i tegn og taktile tegn

Kurs i tegnspråk, taktile tegn og haptisk kommunikasjon (se avnitt om metode) er holdt hver tirsdag kveld i prosjektukene.

Etter de ansattes ønske produserte prosjektet lapper og plakater med tegn og uttrykk, navnetegn og "huskereglere". De ansatte hengte selv opp plakaterne og lappene i boligen på praktiske steder, slik at de kunne finnes med et blick. Det var et enkelt tiltak som har gitt godt resultat. Mange har gitt uttrykk for at det har økt deres tegnkompetanse. Vikarer og nyansatte har fått gjennomgang av den taktile måten tegnene kan brukes på, og har brukt oppslagene som huskelapp.

Haptisk kommunikasjon har vært prøvd ut på forskjellige arenaer og ulike måter. Når hendene til Tormod har vært opptatt med andre ting, eller aktiviteten har vært i en flyt det ikke er godt å avbryte, har tegnene blitt lagt på rygg eller arm, når informasjon, kommentarer eller bekreftelse har vært nødvendig.

Figur 7 Haptisk kommunikasjon

Et eksempel på dette er fra en tur med hundene, der Tormod går alene med trekkhund rundt livet, og er i en fin gangfart opp en bakke (Se figur 7). Partneren går på hans høyre side, men det blir smalere på veikanten og han må flytte seg over på den andre siden. Han forteller dette ved å legge GÅ-GÅ tegn over ryggen fra høyre til venstre side. Tormod sjekker raskt med venstre hånd og finner partneren der. De går videre, og partneren flytter seg tilbake til høyresiden, og viser det med haptisk på ryggen igjen. Litt etter spør han Tormod med stemme bare: "Hvor er jeg hen nå?" Her må det minnes om at Tormod bare har hørsel med høreapparat på det ene øret og har derfor ikke retningshørsel. Tormod sakker farten, vender oppmerksomheten mot partneren, som nå er på hans høyre side og peker mot ham med et fornøyd uttrykk i ansiktet.

I antologien "Kropslig og taktil sprogutvikling" (2013:9) har Dammeyer skrevet under vinkler på taktilt sprog og kommunikasjon: "*I viften av taktile kommunikasjonssystemer bør også nevnes haptiske signaler, som giver den døvblinde informationer om, hva der sker i omgivelserne. [...]*Enkelte har dog også beskrevet haptiske signaler i retning af egentlige taktilsproglig, dvs. Hvor det bliver til mer end bare støttende signaler".

Erfaringer i den retning er gjort i prosjektet. Når hendene til den døvblinde ikke er tilgjengelig, kan man legge tegnene på kroppen, - en glidende overgang mellom haptisk og taktil tegnspråklig kommunikasjon. Vi låner tegn fra tegnspråk, gjør dem haptisk ved å legge tegnene på den Tormod sin kropp. Noen ganger er ikke hendene tilgjengelige,

han velger ofte det selv. Da kan man legge for eksempel tegne TØRST på halsen hans eller DRIKKE på armen hans, for å spørre eller informere han. Men TØRST blir lagt på et sted som ikke er vanlig i forhold til haptisk ifm ervervet døvblindhet. – innenfor de vanlige intimsoner. Dette må tilpasses den enkelte, og Tormod sier fra hva som er hans grenser. Måten han sier det på, er når han setter seg på et fang, eller ved siden av noen, og tar partnerens hender og ber han eller hun holde rundt seg, ber dem sitte tett, liker å holde seg nær og viser at liker at partneren berører ham, og tillater lettere at noen tar ham på halsen enn at de skal ta hendene hans for å tegne TØRST på vanlig måte.

I dette prosjektet har intensjonen vært, innenfor rammene for aktivitetene, fokusert på opplæring i tegn og kommunikasjon i den taktile modalitet. Det har ikke vært en enkel oppgave. Det er ingen "regler" for hvordan det skal gjøres, det finnes ikke et ferdig taktilspråk man uten videre kan benytte. Eli Raanes har beskrevet et taktilspråk og noen aspekter ved det, et språk som snakkes mellom personer med ervervet døvblindhet. (Raanes 2006) Dette er heller ikke en språkform som uten videre kan overføres til en person med medfødt døvblindhet, selv om mye kan forstås og hentes av elementer derfra. Derfor har prosjektet blitt som en smeltedigel av elementer, der verktøy fra en verktøykasse har blitt tatt ut, prøvd, formet, diskutert og enten prøvd igjen eller forkastet. De personene med døvblindhet som har vært med i løpet av perioden har brukt og utviklet litt forskjellige måter å kommunisere og innhente informasjon på, ut fra egne personlige forutsetninger.

Videoanalyser har blitt brukt flittig, der bl.a. eksemplene over er hentet fra. Videoklippene er brukt på kurskveldene, til analyse og diskusjoner, videre utvikling av både personal og av en felles kultur av hvordan Tormod og de unge guttene med døvblindhet som har besøkt ham i prosjektet, har kunnet utvikle seg videre sammen med sine partnere og sammen med gruppen.

Relasjoner

I tillegg til opplæring og kompetanseheving hos de ansatte, kommer enda et element inn. Relasjonen mellom de to samtalepartnerne består av ennå mer enn bare språklig kompetanse. I boken Kommunikative relationer (Nafstad og Rødbroe 2013) beskriver forfatterne sammenhengen mellom personens utvikling og utviklingen av de grunnleggende omverdensrelasjoner. De trekker inn både utviklingsteori og dialogisk teori og mener det bidrar til at grunnleggende omverdensrelasjoner lager den sosiale konteksten som personligheten kan utvikle seg i. Nafstad og Rødbroe presenterer modeller for utviklingsprofil og forslag til intervensjoner for at barn med døvblindhet skal få en stemme. Denne stemme er basert på spontane erfaringsbaserte gester, skapt sammen med de partnerne de møter. De avslutter boken med refleksjoner om tilgang til et kulturspråk. De påpeker tilgangsproblemet, at den bl.a. ligger i omgivelsene. Døvblindfødtes partnere har sjelden den kompetansen som er relevant for å kompensere for den sansemessige mangel på tilgang til et språk. Denne partnerkompetansen består i å være dyktig nok i tegnspråk til å gi en flytende nok og berikende nok språktilgang. I tillegg må partneren forstå hvordan tegnspråket kan gjøres taktilt og sansbart for akkurat denne personen med døvblindhet. Partnerkompetansen består i tillegg av å verdsette og å bruke den døvblindes naturlige og kroppslig baserte språk, og kunne greie å følge den døvblindes oppmerksomhet, som ofte gir utfordringer til partneren som ikke har samme taktile perspektiv som den døvblinde.

Når Nafstad og Rødbrøe (2013) forklarer hvordan grunnleggende omverdensrelasjoner lager den sosiale konteksten som personligheten kan utvikle seg i, sier det mye om utfordringene døvblinde har i en vanlig hverdag. Det kommer nye mennesker inn i livene deres stadig vekk, mennesker de skal lære å kjenne og må lære å forholde seg til. Vi så det godt i prosjektet, hvordan de forskjellige ansatte fikk frem ulike ferdigheter hos de døvblinde.

Tormod vet godt hvem han er sammen med. Han setter nye personer på prøve, tester dem, utfordrer dem. Kanskje ikke alltid bevisst, men antakelig finner han ut mye om den nye personen ved å gjøre forskjellig; henge på armen når han går (han kan utmerket godt gå oppreist selv) nekte å gå ved rett og slett stoppe og snu ryggen til, si at han vil bli båret ved å bøye ned hode til ledsageren og hive seg over den nedbøyde ryggen. De som kjenner ham, som sier tilbake at han MÅ gå selv, møter en gutt som er mer selvhjulpen. De som svarer ham og som går i dialog med ham, har en mye mer kommunikatív samtalepartner. Det er ulikt hvordan de forskjellige, også de som kjenner ham godt, har ulike måter å være sammen med ham på. Det viser igjen kapasiteten til Tormod, at han selv har et stort register å spille på.

Som nyansatt ved prosjektets start ble assistent Marie utfordret og hennes grenser testet av Tormod. Det ble vanskelig å gjennomføre aktivitetene, fordi Marie verken hadde kunnskap eller en relasjon å bruke i situasjonen. For eksempel ville ikke Tormod være med å holde i hammeren, snudde seg unna, bøyd seg ned, sa med hele kroppen at "dette vil jeg ikke sammen med deg". Marie hadde ingen mulighet til å gå inn i forhandlinger eller dialog med ham der og da. Men, hun hadde en bratt læringskurve gjennom prosjektperioden, og ble dyktig både i aktivitet og kommunikasjonen. Relasjonen mellom henne og den unge mannen med døvblindhet kan man ved prosjektets slutt observere som solid og trygg, de gjør hverandre kompetente, med fysisk aktivitet, kreativitet, humor og ikke minst gode dialoger som ingredienser. Figur 8 viser et eksempel på dette, hvordan de to sammen finner en måte å sette poteter på, som gir ham mulighet til å delta i det fysiske arbeidet. Med CHARGE syndrom og Tormod sin sanseintegrasjonsproblematikk, gir dette en god støtte for kroppen hans, slik at energien frigjøres til å bruke hendene. Han henter opp poteten fra sekken, undersøker den, skifter hånd og slipper den ned på plass. I etterkant skjer en fin dialog, (observert og diskutert, men uheldigvis ikke på film): Marie sier stolt og ivrig at de sammen satte poteter (SAMMEN POTETER PUTTE-PUTTE), at hun var FLINK JEG. Da rettet Tormod seg opp med et fornøyd uttrykk og svarte FLINK, og Marie tolker det som han sier at han også var flink. Hun svarer JA, DU OGSÅ FLINK. De gjorde noe sammen som begge følte seg stolte over. De delte mestringsfølelsen, og begge følte seg flinke og kunne fortelle om det! Etter prosjektets slutt sier hun: *"Jeg synes han har forandret seg, men jeg vet jo ikke om han har blitt forandret fordi JEG har endret meg, så det blir en bedre kommunikasjon."*

Figur 8 Relasjon mellom personer i aktivitet og samtale

Gibson (2005 s. 267) har beskrevet relasjonen mellom de to personene i aktiviteten som beskrevet her, men har i tillegg pekt på fem andre typer relasjoner som blir påvirket og kan utvikle seg gjennom aktivitetene:

- *Relasjoner mellom deltakerne*
- *Relasjoner mellom deltakerne og deres personale*
- *Relasjoner mellom deltakerne og andre fagfolk*
- *Relasjoner mellom deltakerne og allmenheten*
- *Relasjoner mellom deltakerne og omgivelsene.*

På samme måte som Gibson (2005) beskriver, oppsto det en relasjon mellom personene med døvblindhet gjennom prosjektukene. Det at de møttes igjen i aktivitetene flere ganger, gjorde at fikk naturlige møtepunkter de kunne bli kjent i. Hender, fang, pust og nærhet ble utforsket i sekvenser de fant ut av og delvis regulerte selv (Se figur 9). Det resulterte i at de regnet med hverandre, hadde forventning til hverandres deltakelse og å kunne møtes igjen. Det kommer frem av videopptak der «Per» forteller at han ønsker å komme tilbake til stedet og til Tormod. Selv om de ikke er så like at de nødvendigvis kan snakke sammen i konvensjonell forstand, er det en måte å være sammen på som de begge forsto og satt pris på. Så måtte de også få litt hjelp til å regulere det, av partnere som så når nok er nok og kunne hjelpe til med den reguleringen, som da Tormod satte seg på fanget til Per etter en lang sekvens med å kjenne på hender og bevegelser, side mot side. Per ga uttrykk for at det

Figur 9 Relasjon mellom personer med døvblindhet

ble for nært, men klarte ikke å skubbe bort Tormod. Han fikk hjelp til å avslutte på en hyggelig måte.

Gjennom aktivitetene får deltakerne altså kjennskap til relasjoner på mange områder, slik Gibson fant. Relasjoner mellom deltakerne og deres personale, mellom deltakerne og andre fagfolk, mellom deltakerne og allmenheten, mellom deltakerne og omgivelsene var noe vi også kunne observere. Det bidrar til en kunnskap om omgivelsene, og en nettverksbygging i de døvblindes liv. I tillegg så vi en annen relasjon, som også er beskrevet i "Kunst er noget vi gør" og BUA-MI del 1:2 ; relasjoner mellom deltakerne og kulturen. Det å tilhøre en kultur, en slik kultur som personer med døvblindhet kan føle at de er en viktig del av, noe de er med å forme, er en viktig del. Menneskeheten har alltid hatt denne dragningen mot å skape kultur. Det er kanskje ikke beskrevet som en menneskerett, men det er likevel noe som gir livskvalitet og et rikere liv til den det gjelder. Når Tormod er med på å skape noe som blir viktig for andre som han hører sammen med, f. eks. BUA-MI, bidrar han til noe positivt i kulturen. Han har stolt vist frem bua både til foreldre og ansatte som jobber sammen med ham. Han har deltatt på arrangementer der BUA-MI har vært målet for andre personer med døvblindhet. Da fremstår han som en stolt person. Derfor ønsker vi å legge til et nytt kulepunkt til Gibson sin liste:

- *Relasjon mellom deltakerne og kulturen*

Inspirerende og smittsom partner

En av de ansatte sier «Jeg merker at det er mye mer inspirerende å jobbe med snekring enn med å ta ut og inn av vaskemaskinen. Jeg blir en bedre partner når jeg gjør noe som jeg synes er interessant.» Dette beskrives også i *Kunst er noget vi gør* (Ask Larsen, Raahauge og Brede), når de døvblinde arbeider sammen med kunstnerne. Kunstnerne har mer overskudd og er "smittsomme" i sin måte å være i aktiviteten. Det er noe som er sansbart for personene med døvblindhet, at personen de er sammen med er entusiastisk og ivrig i det de holder på med. En av de andre ansatte beskriver også dette: "Når vi følger med far, onkel og mor på styrketreningsrommet, blir det veldig vellykket. For det synes både jeg og han er kult. Men det har mye med *min* sinnsstemning å gjøre. Setter du en annen til å gjøre det, som sikkert ikke er like entusiastisk, så blir ikke han så ivrig heller."

Det å få lov å prøve ut og ta med personen med døvblindhet på aktiviteter som morsomt for en selv som ansatt, bidrar til å finne hva som er inspirerende for den deltakeren.

Autentisitet

"Autentisitet gjelder sannheten om opprinnelse, egenskaper, engasjement, oppriktighet, hengivenhet og intensjoner"(Wikipedia) Det å delta i noe som fremstår som ekte og en del av den virkelige verden, oppleves autentisk og troverdig. Joe Gibson skrev i sin PhD (2006) *"However, the outdoors offers sensations and sensory stimuli that cannot be recreated elsewhere; there are also real moments of drama that are authentic and not contrived."* I en situasjon som oppstår i en naturlig sammenheng, blir temaet tydelig og noe man kan forholde seg til, ikke noe man har pønsket ut eller konstruert. Et eksempel på dette kan være når Tormod er ute og går på ski, og faller i snøen, kan partneren snakke om den måten å falle på. Det samme gjelder følelsene som oppstår i hendelsen. Når han er ute i skogen og kjenner på trær som sages og faller, blir måten å snakke om å falle en helt annen fra et taktilt perspektiv og på et taktilt språk. (Det samme ville det

vært på visuelt tegnspråk). Både kategorisering og nyansering vil være vanskelig å føre en dialog om i andre konstruerte eller teoretiske læresituasjoner.

Hensyn til CHARGE syndrom

Aspekter ved det å ha CHARGE syndrom og hva det innebærer for kommunikasjon og språk hadde ikke tidligere vært gjennomdiskutert i teamet til Tormod. Det har fått mer fokus etter at en av de ansatte og prosjektleder deltok på en Spesialpedagogiska Skolmyndigheten sin CHARGE konferanse i Stockholm der David Brown, Jude Nicholas og Lisbeth Tranebjerg presenterte ulike sider av CHARGE. Sanseintegrasjonsproblematikken er gjenkjennbar hos Tormod slik Brown(2008, 2009) beskriver det, og det gir mange utfordringer – og noen muligheter. Det førte til videreformidling og informasjon til teamet om Tormod sine utfordringer i forhold til sanseintegrasjonsproblematikk, kontakt med CHARGE-nettverket og direkte kontakt og råd fra nevropsykolog Jude Nicholas. Det ble satt i gang tiltak i boligen, bl.a. kuledyne for bedre søvn, og tiltak for å bedre støtte for å ha sansemotorisk tilgang til ham som samtalepartner: god støtte når oppmerksomheten skal være f.eks på kommunikasjon eller oppgaver han skal løse. Se eksempel figur 6 om å sette poteter.

Utvikling av språklig praksis

Tormod var i en merkbart språkutvikling da første del av prosjektet var over. Han uttrykte seg gjennom noen konvensjonelle tegn, mye gjennom kommunikative handlinger, og veldig mye gjennom gester og tegn som omverdenen forsto i mer eller mindre grad og var i dialog og forhandling om meningsinnhold. Hans omgivelser hadde i løpet av det første året innsett at han orienterte seg og forsto mye mer enn *omverdenen oppfattet* at gjorde. Han uttrykte selv mye mer enn det samtalepartnerne greide å oppfatte, fordi det sjelden lignet de tegnene eller gestene de hadde lært eller sett tidligere. Likevel ble mye av det han uttrykte sett og besvart, fordi partneren ”leste” ham og skjønnte hva han ville. Men slike situasjoner ble ofte besvart med *handling*, istedenfor *språklig*, ved å svare at jeg så hva du uttrykte, og fortsette dialogen med et tegn eller uttrykk som var mulig for ham å sanse. Det betyr at han ikke i tilstrekkelig grad ble språklig svart, slik at det ikke kunne bli klart for ham hvordan vi i denne kulturen kan snakke sammen om det vi tenker på.

Tormod er en modig ung mann som tar sosiale og fysiske utfordringer på strak arm. Han lever et liv som blir fylt med meningsfulle, spennende aktiviteter som utfordrer både fysikk og intellekt. Det som er den store utfordringen er hvordan vi setter et språk som han kan sanse og bruke om alt det han opplever og som kan gi mye å snakke om. Ut gjennom prosjektet er det blitt mer og mer tydelig at den ”adferden” som er beskrevet er viktig å ha som bakteppe, selv om det er Tormod sine individuelle kjennetegn som skal være utgangspunktet. Browns beskrivelse av CHARGE ”adferd” gir et innblikk i noen av de trekkene vi kan se hos Tormod. Noen bevegelser og faktorer kan vi anta er stabiliserende og nødvendige for hans balanse og for ledd- og muskelsansen (propriosepsjon og vestibulærsansen). Meningsfulle gester og tegn opptrer ofte i sammenheng med bevegelser som beskrives som ”adferd”.

Det er en utfordring å skille disse fra hverandre både for et øvet, og spesielt for et uøvet, øye. Grunnen til at man skal skille gester fra bevegelser, er at det som er kommunikative

ytringer bør og skal besvares for å utvikle den sosiale, kommunikative og kognitive delen av Tormod. Dette henger tett sammen sett fra et dialogisk perspektiv. De bevegelsene som henger sammen med stabiliserings- og ballansebehov er massebevegelser, som ofte er for å komme i en kommunikativ posisjon. Det er hans måte å være i verden på. Det er ikke skadelig å gjøre ham oppmerksom på at vi ser det han gjør, og kommenter det. Men bevegelsene er antakelig ikke intensjonelt kommunikative, og dermed ikke henvendt til partner.

Det har vært mange diskusjoner i teamet med en undring om hvordan det er mulig, og om de blir virkelig i stand til å skille mellom bevegelsene. Kan de som gode partnere oppfatte om det er posisjonering, eller om det er en gest som representerer en tanke og dermed er meget viktig å bekrefte at de ser og at de vil fortsette en dialog om hans tanker?

Vurderingen av språklig utvikling er gjort på bakgrunn av utvalgte videoklipp. Teamet til Tormod valgte et klipp som viste noe av det beste i kommunikasjonen i oppstarten av prosjektet.

Klipp fra slutten av perioden representerer og dokumenterer elementer som viser hans potensiale, og legger grunnen for å fortsette med historiefortelling og språklig utvikling. Hva gjemmer seg i en samtale mellom Tormod og partneren hans, når det er flyt og dialog i taktil modalitet? Fire videoklipp er valgt fra slutten av prosjektet: "Haptisk med hunder og Reidar Martin", "Potetplukking med Marie" og "Gå til jørbua med Marie" og "Varm og kald med Marie og Karin".

Tormods egenskaper:

- Sosial, liker å være sammen med folk han kjenner – og liker å bli kjent med nye. Setter seg gjerne på fanget for å bli riktig godt kjent med kropp, lukt, rytme, stemme og alt han kan sanse om personen.
- Tormod er henvendt til sine samtalepartnere når de er i dialog.
- God spatial sans og orienteringsevne, til tross for at han er blind. Han bruker ofte peking i kommunikasjon, som en del av språket sitt
- Glad i musikk
- Fysisk sterk, kan gå langt med tilrettelegging.
- Bruker taktilsansen meget aktivt.
- Rask i bevegelsene, trenger bare så vidt å stusse borti kjente ting for å vite hva det er.
- Bruker smakssansen meget aktivt, nesten alt puttes i munnen, som å bruke "skarpsynet"
- Noe hørsel på det høyre øret, med høreapparat. Han bruker hørselen aktivt og kan svare når sammenhengen er kjent, som i "haptisk med hunder m RM"
- Han har en mengde egne gester, mange egne tegn som er gjenkjennbare, og noen kulturelle tegn som han har lært gjennom forhandling med omgivelsene.
- I dialoger bruker han peking, mimikk, gester, handling og tegn lært gjennom taktil praksis av tegn fra norsk taktil tegnspråk.
- Tormod gjør forskjell på dem han er sammen med. Han vet om samtalepartneren er en som snakker, og han blir mer ekspressiv i samtale med de som selv er mest ivrige i taktil kommunikasjon.

- Når han skjønner at han ikke blir forstått, prøver han gjerne å ordne opp selv hvis det er snakk om her-og-nå-aktivitet. (Som å flytte tallerkenene over på et annet bord når han mener det er bedre å sitte der).
- Fortsatt viser han mer av tankene sine gjennom handlingsform enn gjennom et taktilt språk.
- Tormod sin variasjon av CHARGE syndrom viser stor sanseintegrasjonsproblematikk. Det har stor innflytelse på kommunikasjonen.

Egenskaper hos ansatte i boligen

De ansatte har ulike erfaringsbakgrunner, ulik relasjon til Tormod og ulik personlighet. Dette gjør at de får frem ulike kompetanser hos Tormod. Det er ikke én person som får fram det beste i ham, slik at prosjektet valgte flere ulike partnere og situasjoner for å vise hans egenskaper og relasjoner til omverdenen (med fokus på språk)

- Gode kunnskaper i tegn (og tale) hos noen av de ansatte
- Økte kunnskaper i taktilisering av tegn og haptisk kommunikasjon blant ansatte.
- En partner var ivrig og "snakkesalig" i taktil form, sammen med stemme. Hennes iver i å snakke smitter over på Tormod.
- Når partneren er mer på handlingsnivå, blir Tormod det også.
- Partnernes lydhørhet over Tormod sine uttrykk varierer.
- Holdningen i boligen gir rom for alle til å finne på aktiviteter de selv synes er morsomme og dermed kan være en smittsom partner.
- Det er stor tro på Tormod sin kompetanse i boligen, blant alle ansatte.
- Det er stor kunnskap om Tormod sin kompetanse, slik at de ansatte tør å være i aktivitet og å utfordre ham.
- Forståelsen for og holdning til hva språk er, er litt uklar. Når Tormod ikke bruker "lærte konvensjonelle tegn", mener noen at han ikke sier noe, selv om han uttrykker mye på sin egen måte.
- Kunnskapen om Tormod sin måte å være språklig øker i personalgruppen.
- Bakgrunnskunnskap om Tormod er god i personalgruppen, da det er lite utskiftninger. Overlapping og notatskriving er mer fokusert om språk på hendelser enn på praktiske oppgaver i boligen.
- Alle har kjennskap til CHARGE av de som har jobbet fast med ham gjennom de siste to år – dvs 5 av 6 personer. Den 6. er under opplæring.

Relasjon mellom Tormod og hans personal

- Ulikt med de forskjellige, men alle har en god relasjon der hver enkelt og Tormod stoler på hverandre.
- De kjente kjenner Tormods grenser, og han kjenner deres.
- De kjenner hverandres begrensninger også.
- Nytt personal blir utfordret og «testet» av Tormod.
- Dialogene endres avhengig av hvem Tormod er sammen med.
- Det er et (begrenset)felles taktil tegnforråd mellom Tormod og hans partnere.
- Ofte er det GOD TID til å forberede, og å snakke om aktiviteten.
- Partnerne tør å forhandle om mening når de ser uttrykk.

- Det er vanskelig å se om og når det blir misforståelser og liten mulighet til oppklaring – før Tormod ev blir sint og sier fra.
- Det er ofte iver og glede i samvær og relasjon.
- Tormod får brukt seg på forskjellige måter med de ulike partnerne. Han har oversikt over hvem de er og hva han kan forvente av hver og en av dem. Noen kan for eks. ta ham med på konsert og begge synes det er helt OK, mens med andre kan det bli vanskelig, og det fungerer mye bedre med vannsportaktiviteter.
- Det er fremdeles noe usikkerhet om hva som er CHARGE- spesifikke bevegelser og hva som er uttrykk for en tanke, men det er bevissthet rundt utfordringen!
- Tormod og de ansatte trenger inspirasjon utenfra for å holde gløden og fokus på kommunikasjon. Det å bo og jobbe alene i en bolig gir lite inspirasjon i hverdagen til å skape og utvikle et aktivt språkmiljø.

De nye videoopptak valgt ut fra prosjektet viser som sagt at det er stor variasjon i måter han blir sett på og møtt på fremdeles. Når vi ser på video med den ansatte som prosjektet skulle følge, kan vi se en god endring. Dialogene mellom Marie og Tormod har endret karakter. Marie beskriver det godt selv i avslutningsintervjuet og utdyper: *"Jeg synes han har forandret seg, men jeg vet jo ikke om HAN har blitt forandret fordi JEG har endret meg. Det blir en bedre kommunikasjon. Jeg synes han har blitt et helt annet menneske på disse to årene. Men jeg tror de andre også har blitt mer lydhør, at han er med og prater mer. I begynnelsen var det jo slik at han rykket unna hendene hele tiden og vi måtte "knipe fast" når vi ville si ham noe. Nå behøver ikke klype ham fast for at han skal lytte.»*

Helle B. Selling (2013) beskriver og diskuterer i "Taktilkommunikasjon er mer end tegnsprog og hånd over hånd" hvordan kommunikasjon mellom to parter i en god relasjon kan fortelle en historie de har opplevd sammen kan se ut når den fortelles fra den døvblindes perspektiv. Fortellingen springer ut fra nettopp dette, hvordan berøring og bevegelser setter seg i kroppen og kan brukes i gjenfortelling av historien. Det forutsetter at partneren er lydhør og vil forstå, og Selling skriver: *"[...]ligger det netop i berøringer og bevægelser en mængde detaljer og nuancer, som ordner sig i forskellige former for strukturer, som har en vis sprog-lighed. Berøringer og bevægelser består av en mængde mindre enheder: Rytme, tryk, intensitet, tempo, sted, temperatur mv., og disse mindre enheder konstrueres i forskellige strukturer alt afhængig af den kontekst, som de bliver formidlet i. Ved å anerkende mimetiske repræsentationer som mimetiske tegn anerkender vi, at mennesket ikke kun er et kommunikerende, men også et sprogligt væsen."* Nettopp dette er det så viktig å ha i tankene når man diskuterer språkligheten til Tormod. Marie sier at hun ikke kan se at han "tegner", men samtidig forteller hun om hvordan han og hun har lange dialoger om det de holder på med, som kan være f.eks å blåse, blås her, prøv her, nei der, også her. Hun viser på videoopptak at hun anerkjenner hans språk og svarer ham i gode dialoger, selv om språket hans ikke er slik som hun forventer av et språk definert etter vår kultur. Samtidig byr hun på seg selv og sin kultur gjennom taktile tegn i tillegg til deres felles uttrykk. Det gir Tormod muligheten til å oppfatte og forstå henne og samtidig utvide sitt repertoar.

Holdningsendring

Det har skjedd en holdningsendring i boligen gjennom de to årene prosjektet har pågått. En holdningsendring er ofte en ledelses-oppgave, der boligleder har ansvar for hva som skal fokuseres på og være på agendaen for den eller de som bor der og for de ansatte.

Ofte kan foreldre eller pårørende til den/de døvblinde være pådrivere for å få til en kultur som er sunn i en bolig.

De involverte i boligen til Tormod synes det har vært en positiv holdningsendring. Fra å ha gulvvask og søppeltømming på agendaen, har diskusjonen dreiet over til et mye mer spennende tema, til å diskutere sosial aktivitet, uttrykk, tegn og språk.

Spørreundersøkelsen og intervjuer

Et spørreskjema har blitt fylt ut av ansatte 2011, idet prosjektets første del startet, i 2012, i overgangen mellom del 1 og del 2, og på slutten av prosjektets del 2. (Se side 12) Svarene er fra 5 ansatte som har vært med gjennom de to prosjektperiodene. Svakheten med slike spørreskjema er at det vurderer deltakernes opplevelse av seg selv, og ikke nødvendigvis den reelle situasjonen. For eksempel er det en av deltakerne som svarer med bedre score i den første sammenlignet med den siste. Årsaken kan være at hun gjennom prosjektperioden har lært mye om temaene, og forstår spørsmålene og gir seg selv poeng etter den kompetansen hun har ervervet seg. Når hun har lært mer, ser hun mer sine egne styrker og svakheter. Samtidig viser videoklipp at hun er bedre enn hun selv scorer at hun er (bruker mer tegn, avleser Tormod bedre, viser gode egenskaper i en fin kommunikatív flyt), noe som kan bety at hun har liten selvtillit og har større kompetanse enn hun tror på selv.

Oppsummering fra undersøkelsen

Om tegn og tegnspråk

Alle mente de kunne flere tegn, mer om taktil kommunikasjon og svarte at de brukte mer tilpasset tegn og stemme etter prosjektets slutt. Egen bruk av taktile tegn fløt lettere enn før for alle, særlig innen de temaene vi har jobbet med gjennom perioden.

Om egen praksis

Spørsmålene rundt egen praksis viser en endret bevissthet til hvordan de praktiserer sin kommunikasjon. Svarene etter siste periode viser et riktigere bilde av hvordan kommunikasjonen foregår enn i begynnelsen, for eksempel hvor mye som blir sagt verbalt uten å bli støttet taktilt. Scoringene gikk ned fra første periode, men de har vurdert sin egen kompetanse bedre etter siste periode. (Konklusjonen er basert på videoklipp og prosjektleders observasjoner)

Spørsmål angående egen praksis i å lytte / avlese viser at totalt sett har alle blitt bedre gjennom prosjektperioden til å oppfatte gester og tegn hos sin døvblinde partner. Scoringene på om de kommer frem til forståelse om hva gestene og tegnene betyr, har også økt noe. Dette stemmer også med de observasjoner og videoklipp som er gjort.

På spørsmål angående språklig praksis i å skape historier i kommunikasjonen, viser svarene at alle har blitt mer bevisste på at de skal skape historier av opplevelsene sammen, og det har blitt en økning i egen vurdering av at de gjør det. Videoeksempler i prosjektet viser at de er blitt bedre til å gjøre det, men det kan virke som det er vanskeligere å gjennomføre det i praksis i periodene mellom prosjektukene. Det avtar over tid. Dette kan vi lære noe av til videre oppfølging. Det bør være et mål å vedlikeholde nivået på den gode praksisen. Det bør vurderes hvilke krav som skal stilles til de som er på arbeid for å nå dette målet.

Det ser ut som spørsmålene i undersøkelsen var så detaljert og spesifisert at det var vanskelig å svare på enkelte punkter i oppstarten – fordi informantene ikke var bevisst nok om terminologi og hvordan de selv praktiserte i sitt arbeid. Observasjoner og video viser imidlertid også bl.a. at flere undervurderte sin egen kompetanse. Avsluttende runde med spørreskjema var for mange mer realistisk .

Bevisstheten rundt bruk av kulturspråk og holdning til Tormod sine egne gester og tegn er blant de punktene som har økt i positiv retning, noe som kan sees både i spørreundersøkelse og i analyse av video.

Boligleder beskrev hvordan han opplevde kursing og tverrfaglig prosjektsamarbeid: *”Når jeg er på jobb, føler jeg at jeg har deg (prosjektleder) på skulderen og stadig minner meg på at jeg skal (eller skulle ha) forberedt Tormod språklig på aktiviteten, eller at jeg skal stoppe opp og snakke om hva vi holder på med! Det er litt slitsomt”*

Boligleder sa i sluttintervjuet: *”Tormod er blitt adskillig mere krevende og det er nok mye prosjektets skyld [...]. Det er morsomt og samtidig krever det mere av oss som jobber med ham.”* Det at Tormod tar mer plass og forventer mer av sitt personale viser at personalet faktisk har gitt ham bevissthet som sin egen agens.

Det ble i et intervju meldt om et behov i boligen: Vi trenger ”Hverdagstegn på sommeren for sommervikarer.” Tormod mister sin måte å forvente kommunikasjon og forståelse gjennom sommeren. Hvis han over tid ikke har fått tegn og blitt fortalt hva de skal, forventer han ikke tegn og reagerer ikke på det. Alle har bare ”tatt ham med og gått”. Både det impressive og det ekspressive språket blir raskt dårligere når partnerkompetansen uteblir.

Generell diskusjon og historier

To års prosjekt med tverrfaglig samarbeid og kurs er over. Hovedmålet for denne delen av prosjektet har vært å beskrive kjennetegn ved kommunikasjonen mellom en person med medfødt døvblindhet og hans partnere når partnernes kommunikasjonskompetanse øker. Til nå i denne projektrapporten er det beskrevet metoder og resultater av arbeidet, både i forhold til hovedmål og til delmål som har vært at den døvblinde deltakeren skulle få en kognitiv og språklig utvikling, og at personalet skulle fortsette å øke sin taktile kommunikasjons- og tegnspråkskompetanse.

Det er skapt historier det kan være verdt å fortelle, og det har oppstått diskusjoner og kommet frem nye tanker og ideer gjennom prosjektet det er verdt å formidle gjennom dette kapitlet.

”Kurs-rus”

Det har vist seg en forskjell i måten teamene tilegner seg kunnskap og kompetanse på gjennom prosjektet. Det er stor forskjell på Tormod sin deltakelse i hjemmemiljø, og Ole sin deltakelse som tilreisende på kurs en uke ad gangen, sammen med sine lærere fra morgen til kveld.

Den tilreisende har en fordel at han har to med seg hele tiden i en flyt hele uka, uten skift, og med mulighet for å ha ro til å snakke om dagen i etterkant. Til sammenligning har kurset gjennom en uke med personal i vanlig turnus innvirkning på samspillet på en annen måte. Hele personalgruppa får vært med på kveldskurset, og deltatt på sine

vakter gjennom uken, men hver og en får ikke den samme flyten som de to lærerne som er på kurs hele uken.

Tormod fikk oppleve den samme følelsen av "kurs-rus" under deltakelsen på Outdoor Activity Week i Skottland. Tormod hadde med seg to ledsagere samt boligleder. Kontinuitet i relasjoner, opplevelser og kommunikasjon gjorde noe med flyten i utvekslinger i kommunikasjonen. Partnerne hadde hele tiden noe de ville snakke om, fordi det skjedde noe som er verdt å snakke om. Det kunne kanskje til tider bli litt overload, men Tormod var god til å si fra når det ble for intenst. Iveren til partnerne smittet helt klart over på Tormod. Hans mot til å hive seg ut i opplevelsene var sterk fra før, og ble ikke mindre sterk av iveren til partnerne. Han lot seg bli dratt med mellom dem og fikk kjenne taktilt på deres kropper når de kommuniserte, og når de beveget seg i terrenget.

Dette føyer seg inn i erfaringene fra døvbinde -historien. I de vellykkede eksemplene som med Helen Keller, med Ragnhild Kåta og den franske Marie, er det kommunikasjonen med «den ene» og faste og kjente, som gir så gode resultater.

Dette setter et nytt og viktig fokus. Vi vet at dagliglivet ikke er slik. Når deltakerne sammen kommer hjem fra kurset / aktiviteten, hva skjer videre for å ivareta den døvblindes historie, økt erfaring og nye ferdigheter? Hvem setter kunnskapsoverføringen på agendaen? Hvem har ansvar for videreføring av nyvunnet energi og kunnskap?

Kunnskapsoverføring

Helle B. Selling (2011) har i sin masteroppgave diskutert kursrus – og kursavrusing. Utfordringen er hvorfor så lite kommer tilbake til hjemme-hverdagen både av skolering og kursopplevelser sammen med den døvblinde. Det er mange utfordringer innenfor temaet kunnskapsoverføring.

Selling diskuterer hvordan **lederens** interesse er av betydning for hvordan kolleger gjensidig deler kunnskap og presentasjon av prosjekter. Dette betyr at den hårfine balansen mellom tillit og kontroll må gjenspeiles i samarbeid mellom ansatte og leder, slik at overføringen fra kunnskap til handling, interesse og engasjement i hverandre blir en del av de underliggende forutsetninger og ikke bare en forfektet verdi.

"It is a question not only about economy and the money spent on education, it is also or even more a question about human resources - human resources in terms of the human rights a person with congenital deafblindness has, according to the UN resolution from 2007, namely his right to have access to a competent partner. "(Selling 2011)

Hvis det er kultur for kompetansespredning i en bolig vil det åpne for motivasjon til å bli en mer kompetent partner. Det har vi også sett i boligen til Tormod.

Erfaring fra dette prosjektet vil kunne ha en overføringsverdi til andre boliger om hvor sårbare personer med døvblindhet er i forhold til omgivelsenes kompetanse. Vi har belyst en side av dette som har konsekvenser for alle tilsvarende boliger. Man kan gjøre det dyrt og dårlig eller man kan velge å gjøre det dyrt og bra. Dyrt er det uansett. Man kan kanskje prøve å holde kostnader nede ved å *ikke* sette i gang små eller store

aktiviteter eller prosjekter. Men de fleste i denne gruppen trenger likevel en-til-en oppfølging. Passivitet kan lett føre til andre sykdommer, overvekt, sukkersyke med mer. Deprivasjon oppstår hvis ikke det er tilstrekkelig interessant og opplevd livskvalitet, og igjen større kostnader til "reparasjon" når det etter en tid oppstår alvorlige og vanskelige situasjoner.

Så hvis valget blir: Dyrt og **bra**, hvordan får man det til? : Oppskriften fra prosjektet vil være: Aktivitet, samhandling, tverrfaglighet, samarbeid med fagmiljø, samarbeid med andre i samme situasjon. Engasjement. Det er stikkord. Det er ikke vanskelig, men **holdningen** til ledere og ansatte er utrolig viktig. Se også historien *kognitiv kapasitet* under.

Flerpartskontekster

Buelund (2011) drøfter i sin masteroppgave flerpartskontekster. Hun skriver at teorier om døvblindhet vil hevde at døvblinde må være i en "en til en" situasjon for å være i stand til å forstå sosialt samspill. Men dette betyr ikke nødvendigvis at partnerne må jobbe alene med sine prosjekter eller at aktivitetene ikke kan deles og følges av andre medlemmer av gruppen. 3-parts kontekster utfordrer teorier om viktigheten av en-til-en-interaksjon. Lundqvist (2009) viser til at nyere studier tyder på at barn (etter at de har tilegnet seg grunnleggende kommunikative ferdigheter) er i stand til å plukke opp nye ord i situasjoner der de ikke er direkte adressert, men overhører andre i samtale, som en tredje part. Fra tidlig barndom er vanlige barn utsatt for informasjon fra ulike kilder, inkludert overhørte samtaler. Å lære språk ved å overhøre andre er ikke tilstrekkelig forsket på for å avdekke om det gir spesielle muligheter eller vanskeligheter. Språktilegnelse ved å "overhøre" i taktil modalitet (kan vi kalle det "overføle"?) var ikke studert overhodet innenfor gruppen av personer med medfødt døvblindhet før Lundqvist gjennomførte masteroppgaven i 2009.

Hun har altså satt fokus på at treparts- kontekster er sjelden tilgjengelig i forhold til personer med medfødt døvblindhet, til tross for at det blir ansett som en naturlig situasjon for alle barns utvikling. Hun konkluderer med, etter å ha studert flere treparts-kontekster i taktil modalitet, at det gir en rikere semantisk kontekst enn to-parts-kontekst (en-til-en), og også betydelige muligheter for å overhøre samtalen. I hennes studie viste hun at personer med medfødt døvblindhet engasjerte seg i treparts-kontekster på måter som ikke ville vært mulig i en to-parts-sammenheng. Derfor kan en treparts-kontekst antas å forbedre språktilegnelse (semantiske relasjoner).

I BUA-MI-prosjektet ble også tre-parts-kontekster prøvd ut. Blant annet fikk en av de Per tilgang til å kjenne på sine to lærere som diskuterte og prøvde ut nye tegn. Han viste stor interesse for deres måte å snakke med hverandre på, når de snakket sammen på samme måte som han selv gjorde med hver av dem. Der ble det imidlertid ikke fokusert på eller begrunnet teoretisk på samme måte som Lundquist har gjort i sin master, bare konstatert at det så ut som det var interessant for ham og antatt at det gjorde noe med hans holdning til sitt eget språk.

To små historier

Prosjektet har skapt mange autentiske opplevelser som har gitt erfaringer til alle deltakerne. Noen av opplevelsene har vært spennende å dele for å belyse viktige sider ved kommunikasjon, selv om de bare er observert og ikke fanget på video. Her er et par eksempler.

Rafting med Arne

Historien er fra en raftingtur. Både Tormod og Arne (en sommervikar som ikke hadde jobbet mye med Tormod) falt ut av raftingflåten i et stryk. Det har Tormod erfart tidligere. Denne gangen var det vanskelig for ledsageren å gripe ham, så Tormod raste nedover i vannmassene en stund før han ble plukket opp. Det var tydelig at han var både redd og kald da han ble hentet opp i flåten igjen. Broren som også var med, så Tormod sin redsel og følelsemessige tilstand. Broren hoppet over i flåten og satt og holdt rundt Tormod og beroliget ham. Etter en stund ga broren plassen til Arne, som også holdt godt rundt Tormod. Så dyttet Tormod Arne unna. Han tolket uttrykket som at Tormod ville være alene, og flyttet seg over på en annen tofte. Litt etter kjente Tormod rundt seg, men ingen var innenfor rekkevidde. Arne hadde snudd seg mot noe i vannet og så ikke det nye uttrykket. Tormod ble urolig og han lette på alle sider. Arne ble gjort oppmerksom på Tormod sin "leteaksjon" og satte seg på toften til Tormod, innenfor hans radius, så Tormod fant ham. Da ble han rolig igjen, sjekket bare nå og da at han Arne satt der. Arne gjenfortalte historien selv, om seg selv til andre: *"Tormod ville at jeg skulle sitte nær ham, og selv bestemme hvor nær jeg var. Det var viktig for ham både at jeg var der og at han selv kunne bestemme avstanden."*

Dette er et godt eksempel på muligheten til å regulere, og muligheten til å ha kontroll selv. Selv om Tormod ikke sa med konvensjonelle tegn eller ord at han ønsket at Arne satt innenfor hans rekkevidde, viste hans gester, hans ytring til verden det. Det var godt for ham at Arne ga ham muligheten til kontroll og regulering ved å sette seg innenfor rekkevidde og ta hånden hans for å si at jeg er her når du trenger meg. Det er god partnerkompetanse å skjønne dette behovet og gjøre det mulig for den døvblinde å ha kontroll og kunne regulere selv. Enda bedre ville det vært om han kunne gitt en taktil respons på Tormod sitt uttrykk, og språksette Tormod sitt ønske om nærhet.

Kognitiv kapasitet

Man snakker ofte om gapet mellom kognitiv kapasitet og nivå på språklig utvikling. Eksemplet er med en ansatt og Tormod som dekket bordet for kaffe-besøk. Det er den ansatte selv som har fortalt og delt historien og erfaringen: Tormod ville dekke spisebordet, det fortalte han ved å plassere kopp og tallerken der, men den ansatte syntes salongbordet var bedre for anledningen. Hun så ikke på hans handling som kommunikasjon, selv om hun skjønnte hva han tenkte på. Hun sa selv i etterpåklokskap at hun overstyrte ham. Tormod prøvde flere ganger å fortelle at han ville ha tingene over på spisebordet, ved å flytte urolig på ting, men fikk ikke gehør for det. Da mor som var invitert til kaffe, kom inn, fikk han henne til å sette alt over på spisebordet. Hun kom intetanende inn og visste ikke hva som hadde foregått. Den ansatte skjønnte plutselig at hun hadde oversett hans ytringer fordi de ikke var "språklige nok" og hadde derfor ikke respondert på det som hans uttrykk for vilje. Han har ikke kulturspråk nok til å si med tegn hva han tenker på. Men tankene er der, den kognitive kapasiteten, ønske og ideer, har han, men får ikke sagt det, ikke på en klar nok måte, ikke diskutert og argumentert.

På grunn av prosjektets fokus på språk og hva språk er, kunne den ansatte selv reflektere over hendelsen, og fortelle teamet om det. Om hvordan hun i etterkant tenker at hun kunne ha forstått, svart og vært språklig tilstede for ham på en annen måte, slik at han både kunne føle seg sett og forstått, samtidig som språket kunne fått en utvidelse. Denne gangen ga det refleksjon og utvikling, neste gang vil hun kunne gjøre det annerledes og også Tormod vil kunne få tilgang til ny erfaring i en dialog med henne.

Samtidig satte hun ord på sin erfaring, og ved å dele den med teamet, ble kunnskapen delt.

5. Verdi og betydning

Når det skjer en økning i partnerkompetansen i en personalgruppe, gir det en langvarig effekt av betydning for Tormod. Når personalet løftes, løftes Tormod også. Det er den veien det må gå. Han har et personal som er stabilt, kompetansen forsvinner ikke så fort, og det er tid til kunnskapsoverføring og opplæring av nytt personal når det trengs. Det er fordi ledelsen gir kunnskapen verdi og dermed bidrar til en holdning hos medarbeidere om at de har fokus på viktigheten av kompetanseutvikling. Kompetansen har fått god tid til å utvikle seg selv. Det har ikke gått fort, det har gått over tid, og både tiden og modningen har vært nødvendig. Det har vært regelmessige møter og prosjektuker, og det er den samme fagperson/prosjektleder som har fulgt de ansatte over tid. Prosjektleder har blitt kjent med personen med døvblindhet allerede på et meget tidlig tidspunkt. Slik direkte kjennskap øker tilliten til "kunnskapen fra fagmiljøet", slik at teori om kommunikasjon kan flyte sammen med praksis rundt Tormod.

Hva skjer når prosjektperioden er over? Det er to behov som er uttalt. Personalet som er kjent ønsker oppfølging og utvikling, noe som ikke er lett når man stort sett jobber 1:1 med en person med døvblindhet. Hva gjør man for å vedlikeholde språkmiljøet? Samtidig må nyansatte få opplæring / overføring av erfaring, og tilegne seg kompetansen i tegnspråk og kommunikasjon med døvblinde. Hvordan løses det?

Etter årene med prosjekt er dette løst med Individuelt Tilpasningskurs fra Eikholt, som jo også sto som prosjekteier tidligere. Det betyr at aktiviteten har kunnet fortsette som før, men i et mindre omfang. Heldigvis for kurskonseptet har den unge mannen Per fra prosjektperiodens første del vært ivrig for å komme tilbake til "sitt sted" og "sine venner". Dermed har han og hans lærere deltatt videre på kursene og fortsatt det gode samarbeidet. Det samme er det med den danske Ole som har deltatt videre på vinterukene. Slikt samarbeid er meget gunstig både i kunnskapsutvikling og -spredning.

Videre som kunnskaps-spredning har prosjektet har vært presentert på følgende steder:

01.09.2012 *BUA-MI Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet* presentert og brukt som kurs for personal og ledsagere under kurset "Naturskulptur" i Sømådalen. Presentasjonen ble gjort to ganger, slik at alt personal og alle ledsagere kunne delta på presentasjon / kurs. – gjennomført.

23.09.2012 *BUA-MI Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet* presentert for et filmteam fra Statped som fulgte en av brukerne på Dbl outdoor activity week, møte i Stirling, Skottland. EN kort presentasjon som ble utgangspunkt for diskusjon om bruker, perspektiver og taktilt språk. – gjennomført.

27.09.2012 *MY-LITTLE-CABIN Language development through meaningful activities*

Presentasjon for Joe Gibson, prosjektleder for DbI outdoor activity network , Glenmore lodge, Scotland. – gjennomført.

23.10.2012 *BUA-MI Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet* presentert på Nordisk VelfærdsCenter , NVC Dronninglund, Nordisk kurs om Taktil språklighet, for personal og fagkonsulenter. – Gjennomført.

28.11.2012 Presentasjon for PPT , skoleledelse og lærere på videregående skole, Karasjøk – gjennomført.

Mars 2013 Presentasjon for Alumni Network, RuG, Universitetet i Groningen.

26.03.2013 Presentasjon for PPT , skoleledelse og lærere på videregående skole, Karasjøk – gjennomført.

02.05.2013 *BUA-MI Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet* presentert på Nordisk VelfærdsCenter , NVC Dronninglund, Nordisk kurs om Taktil språklighet, for personal og fagkonsulenter.

August 2013 DbI 8. Conference, Lille, France: *I can do it – with my friends*. Workshop med presentasjon fra prosjektet, med vekt på identitet og narrativitet.

10. – 12.12. 2013: 3 dagers kurs med presentasjon av erfaringer og metode fra BUA-MI, praktiske egne erfaringer og videoanalyser. CSU Egedammen skole, Hillerød, Danmark.

26.03.2014 Presentasjon av BUA-MI og workshop, et dag-seminar arrangert av Specialpedagogiska Skolmyndigheten og Ressurscenter Døvblinda, Stockholm.

Gjennom prosjektperioden har kontakten med Ressursgruppe for taktil språklighet vært en kilde til kunnskap og inspirasjon. Utdelingen av erfaring og planer og felles bruk av resultater når prosjektene blir ferdigstilt gir godt samarbeidsklima i feltet. Ressursgruppen planlegger en felles presentasjon av de pågående / nylig avsluttede prosjektene rundt taktil språklighet i november 2014.

Nordisk gruppe for taktil språklighet er etablert i 2014, og dette og de andre norske prosjektene blir fulgt fra alle de andre fire nordiske land.

Prosjektleders deltakelse på nettverksmøte for DbI's Outdoor activity Network under konferansen i Lille august 2014 ga flere

muligheter for utveksling av adresser og ideer, og for muligheter for kommende samarbeid i Europa. I september 2013 ble Outdoor Activity week arrangert i Sømådalen

i Norge, med deltakere fra Skottland, England, Danmark og Norge. Prosjektleder var medarrangør, og hadde presentasjon av noen funn fra BUA-MI under uken.

6. Oppsummering og veien videre

Prosjektet «BUA-MI – språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet» har pågått i to deler, over to år. Denne rapporten dokumenterer den siste delen fra august 2012 til august 2013.

Prosjektet har inneholdt kurs i tegnspråk og taktil kommunikasjon, men det har ikke vært isolert til rene kurskvelder. De har kommet i tillegg til konkret praktisk arbeid rundt byggingen av et hus, som har involvert både Tormod selv, hans familie og ansatte i boligen, samt håndverkere og prosjektledelse. Andre aktiviteter i friluft har vært på programmet, blant annet turer for å oppleve andre hus, og turer for å kjenne på kroppen hvordan avstanden mellom BUA og andre kjennemerker er. Erfaringer og autentiske opplevelser har gitt detaljer og historier og mye å snakke om utover det å bygge hus. Andre personer med døvblindhet og deres partnere, andre fagfolk på ulike nivåer er involvert som diskusjonspartnere og samarbeidspartnere. På den måten er kompetansen utvunnet i et tverrfaglig praksisbasert arbeid.

Økt kunnskap er en forutsetning for å komme på et godt refleksjonsnivå. Dette har skjedd i Bua-mi-prosjektet. Diskusjonene endret seg og bar preg av en høy grad av refleksjon på høyere faglig nivå enn ved prosjektets start. Både personalet og kursleder gir uttrykk for at deres kunnskap i respektive roller har utviklet seg.

Tormod sin språklige utvikling er observert og dokumentert gjennom videoklipp. Det dokumenterer hans potensiale, og legger grunnen for å fortsette med historiefortelling og språklig utvikling. Det viser at det er viktig å vedlikeholde og videreutvikle kompetansen til de ansatte. Det oppfordrer til at nyansatte trenger solid opplæring fordi de skal være med å hente ut og videreutvikle Tormod sitt språk.

Videoeksemplene viser at de ansatte er blitt bedre i sin taktile språklige praksis, men det kan virke som det er vanskeligere å gjennomføre den gode praksisen i periodene mellom prosjektukene. Det avtar over tid. Dette kan fortelle noe om hvor viktig det er å stadig få noen input, slik at den gode praksisen får vedvare. Dette er nok typisk i mange boliger, og ekstra sårbart i boliger der det er kun en på vakt med en person med døvblindhet.

Prosjektet viser at kompetanseheving i en bolig der det bor en person med medfødt døvblindhet er mulig og er påkrevet for å sikre likeverdighet slik menneskerettighetene fastslår, i livskvalitet og kvalitet på innhold i hverdagen.

Innsats og vedlikehold gjennom prosjektet viser at det ikke er noen enkel løsning på god praksis. Likevel kan unnlåtenhet i innsatser bli minst like dyrt, og i tillegg vanskelig. Mange har erfart at deprivasjon og uønsket adferd ofte er resultatet, og innsats for å rette på slikt er ofte mye vanskeligere og med en høyere prislapp. Hvis valget blir: Dyrt og **bra**, hvordan får man det til? Stikkord fra dette prosjektet vil være: Aktivitet, språklighet, samhandling, tverrfaglighet, samarbeid med fagmiljø,

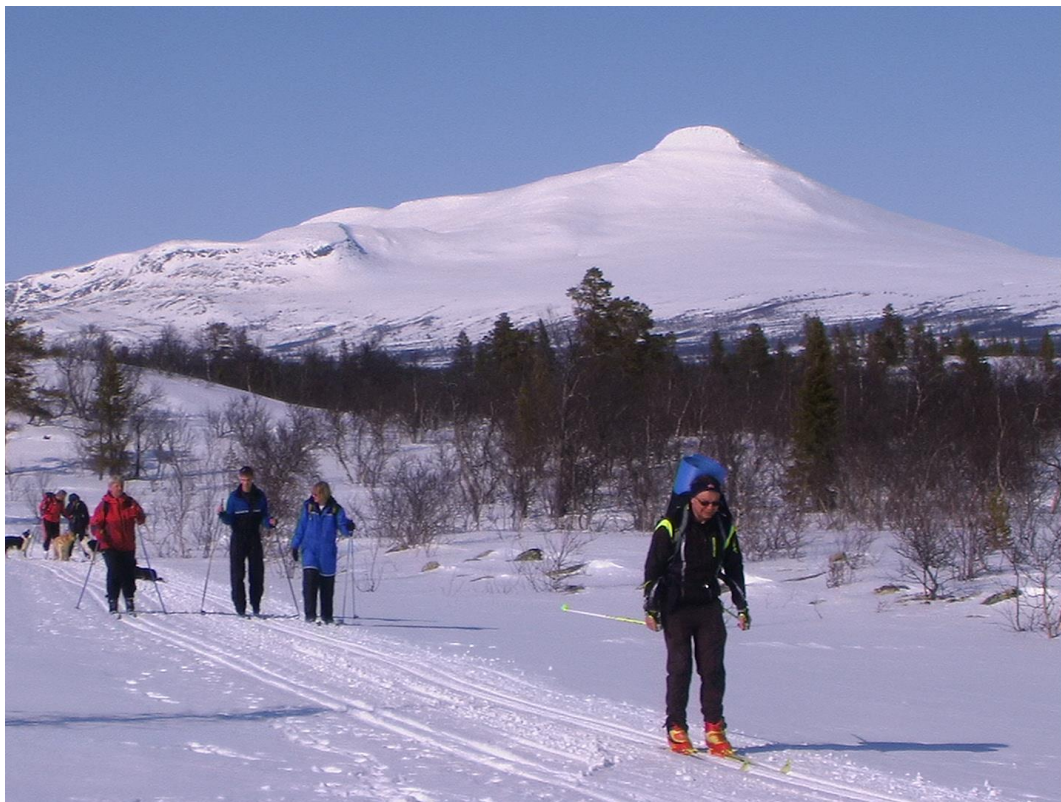
samarbeid med andre i samme situasjon. Engasjement. Det behøver ikke være vanskelig, og **holdningen** hos ledere og ansatte er et viktig sted å starte. Selv om det er krevende å skape en god praksis, er det godt *mulig* å få til. Gjennom dette prosjektet mener vi at vi har lykket med det.

Veien videre

Erfaringer og resultater fra prosjektet har blitt delt og videreutviklet i samarbeid med Ressursgruppa for taktil språklighet i Norge, og vil bli inkludert og utvikles videre i arbeidet til ressursgruppen.

Etter prosjektets avslutning gikk kurs og samarbeid over til Individuelt tilpasningskurs, for opplæring av nytilsatte og vedlikeholde kompetansen til familien og de kjente nærpersionene. Prosjektet har gitt ideer til nye måter å bruke kompetansen som stedet i Sømådalen har opparbeidet seg, både i en metodisk arbeidsmåte, og kompetansen om taktil kommunikasjon og språkutvikling.

Ideer for distriktsutvikling av spisskompetanse på Johnsgård i Engerdal kommune har utviklet seg. Stedet ønsker å bruke den kompetansen de er i ferd med å etablere i sitt lokalsamfunn til å utvikle en nisje om friluftsliv og "Skole uten vegger" for personer som trenger særlige tilrettelegging for språkutvikling, spesielt med tanke på personer med medfødt døvblindhet. Et forprosjekt medfinansiert av Forskningsrådet (Brede og Steigen 2014), har gitt spore til et større prosjekt i samarbeid med Nasjonalt Kompetansesystem for døvblinde, som Eikholt er en del av.

Litteratur

(For Rapport del 1:2 og 2:2)

Ask Larsen, F. (2004) *On shared understanding in extraordinary circumstances*.
Døvblindenyt april 2004: 4-8

Ask Larsen, F. (2006). *Mental space theory –an introduction to the 6 spacer*. Published by the Nordic Staff Training Centre for Deafblind Services (NUD).

Ask Larsen, F. and Gibson, J (2009): *Out of the comfort zone*
<http://www.nordicwelfare.org/PageFiles/5658/a50%20%20-%20Out%20of%20the%20Comfort%20Zone.pdf>

Ask Larsen, F. and Nafstad, A (2006) *Døvblindes sproglighed: Et dokumentasjonsprosjekt*, Skådalen publication series no 23, Skådalen, regionsenter for døvblinde.

Ask Larsen, F., Raahauge, S., og Brede K. S. (2010), *Kunst er noget vi gør*, NVC, Dronninglund, Danmark

Brede, K. S. (2013) *Språkutvikling gjennom meningsfull aktivitet*. Prosjektrapport 1:2, Eikholt. Norge. <http://eikholt.no/?module=Articles;action=Article.publicShow;ID=1134>

Brede, K. S., Steigen, G. A., (2014) *Skole uten vegger – Språk og språkutvikling gjennom meningsfull fysisk aktivitet*. Rapport fra prosjekt i Nasjonalt Forskningsfond.

Brown, D. (*CHARGE «Adfærd» - udfordring eller tilpasning?* NUD Arbeidstekst nr. 47. Dronninglund, Danmark

Brown, D. (2009) *Sanseintegrasjonsperspektivet – og hvad det kan tilbyde på døvblindeområdet*. Videnscenter for døvblindfødte, Ålborg, Danmark.

Buelund Selling, H (2011) *Transfer – from knowledge to action*. Master RuG, Universitetet i Groningen, Nederland.

Buelund Selling, H (2013) *Taktilkommunikasjon er mere end tegnsprog hånd over hånd* fra Kropslig og taktil sprogutvikling. Katalog nr. 1056, Materialcenteret, Aalborg

Dammeyer J., of Nielsen, A. (2013) *Kropslig og taktil sprogutvikling – en antologi om forskjellige sprogmodaliteters muligheder og umuligheder, undersøgt med afsæt i personer med medfødt døvblindhed*. Materialecentret, Aalborg, Danmark

Endresen, Å. A., Rieber-Mohn, B., Johannesen, A. M. (2015) *På vei mot et taktilt språk – hva skal til for å få det til?* Statped

Engeström, Y. (1987). *Learning by expanding: An activity-theoretical approach to developmental research*. Helsinki: Orienta-Konsultit.

Gibson, J. (2005) *Climbing to communicate: An investigation into the experiences of congenitally deafblind adults who have participated in outdoor education*. PhD, Scottish School of Sport Studies. Scotland.

Gibson, J. (2011) *Friluftsliv for døvblindfødte*, oversatt til dansk av Bo Therkildsen, I en antologi: *Friluftsliv – for mennesker med funksjonsnedsettelse*, s. 126 – 135. Handicapidrættens videnscenter. ISBN: 978-87-90388-18-8

Johannesen, A. (2009) *Trust in the other* Persons with congenital deafblindness: Access to participation in dialogue., M.A. thesis in Educational Sciences, Faculty of Behavioral and Social Science, University of Groningen.

Lundqvist, E. og Klefstad, L. (2012) *Føl mitt språk*, UNN, Regionsenter for døvblinde, Tromsø, Norge

Marková, I. (2008). *Dialogicality*. Dbi communication Network Lecturer. Dbi Communication Conference, Leeds.

Nafstad, A.N. & Rødbroe (2013) *Kommunikative relationer, insatser der skaber kommunikation med mennesker med medfødt døvblindhed*. Materialecenteret, Danmark ISBN 978-87-92574-28-2

Nicholas, J. (2010) *From active touch to tactile communication – what's tactile cognition got to do with it?* Faghæfte videnscenteret, Danmark, ISBN 987-87-90526-03-00

Nyling, P. (2003) *Inntryck som ger avtryck, leder til uttryck, - Att skapa kommunikation med vuxna dövblindfödda*. Dronninglund, Danmark, Nordisk Uddannelsescenter for Døvblindepersonale (NUD).

Nyquist, A. J. (2012) *Jeg kan delta! Barn med funksjonsnedsettelse og deltakelse i fysisk aktivitet – en multimetodestudie i en habiliteringskontekst*. ISBN 978-82-502-0480-5, Doktorgradsavhandling fra Norges Idrettshøgskole

Raanes, E. (2006) *Å gripe inntrykk og uttrykk*. Interaksjon og meningsdanning i døvblindes samtaler. PhD, Trondheim, Norway

Soulié, T. og Therkelsen, B. (2011) *Friluftsliv for mennesker med funksjonsnedsettelse* En antologi om rehabilitering, habilitering, specialpedagogik, sosialpedagogik og fritid, Handicapidrættens Videnscenter, Roskilde. ISBN 978-87-90388-18-8.

Souriau, J., Rødbroe, I., Janssen, M. (Eds) (2007 - 10) *Kommunikation og medfødt døvblindhet: Bok 1 - 4*, Materialecenteret, Danmark.

Vege, G og Nafstad, A: *Spor*, en videopresentasjon, Skådalen, regionsenter for døvblinde.

Wiese, J. (2008). *Development of Dialogical Thinking in a Team of Caregivers*, M.A. thesis in Educational Sciences, Faculty of Behavioral and Social Science, University of Groningen

[http://en.wikipedia.org/wiki/Agency_\(sociology\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Agency_(sociology))

ISBN 978-82-998958-5-9

www.eikholt.no